

واکاوی راهبردهای تربیت دینی دانش‌آموزان در پرتو تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

مهدی محمودی* | محمدرضا سرمدی** | پروانه مهرجو*** | پیمان صدفی همدانی****

چکیده

این پژوهش با اتخاذ رویکرد تحلیل اسنادی و با تکیه‌ای انحصاری بر تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی، به واکاوی راهکارهای تربیت دینی برای مواجهه با چالش‌های عاطفی، رفتاری و اجتماعی دانش‌آموزان می‌پردازد. در این راستا، با تحلیل محتوای کیفی تفسیر تسنیم، مبانی نظری الگویی پیشگیرانه استخراج گردید. یافته‌ها نشان می‌دهد که محوریت مفاهیم بنیادینی مانند «تزکیه» و «تأدیب» در این تفسیر، نقطه اتکایی برای تغییر پارادایم از نظام واکنشی به نظام فعال و پیشگیرانه فراهم می‌کند. الگوی پیشنهادی بر تقویت سه‌گانه رابطه با خدا (به‌عنوان منبع معنابخشی)، رابطه با خود (بر اساس کرامت نفس) و رابطه با دیگران (در پرتو احسان و عدالت) تأکید دارد. این پژوهش در نهایت به تبیین شماری از راهبردهای عملیاتی می‌پردازد که تزکیه فضیلت‌هایی چون صبر، عقلانیت و مهربانی را در متن برنامه‌های درسی و فرهنگی مدرسه نهادینه می‌سازد تا دانش‌آموزانی متعادل و مسئولیت‌پذیر پرورش یابند. در چشم‌انداز این الگو، مدرسه به محیطی زنده و الهام‌بخش تبدیل می‌شود که پیشگیری از آسیب‌ها نه به عنوان وظیفه‌ای مضاف، بلکه به عنوان جوهره طبیعی فرایند تربیت در آن جریان می‌یابد.

کلیدواژه‌ها

تفسیر تسنیم، علامه جوادی آملی، تربیت دینی، تزکیه، تأدیب، کرامت نفس، فضیلت‌های اخلاقی.

* دانشیار دانشگاه پیام نور تهران، ایران. (نویسنده مسئول) (mahmodi86@pnu.ac.ir)

** استاد تمام دانشگاه پیام نور تهران، ایران (sarmadi@pnu.ac.ir)

*** استادیار دانشگاه پیام نور تهران، ایران. (p.mehrjoo@pnu.ac.ir)

**** دانشجوی رشته فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه پیام نور تهران، ایران (Payman_sadafi@student.pnu.ac.ir)

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۲۴؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۹/۲۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۰۲؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۰۸)

مقدمه

واژه «تربیت» در اصطلاح آموزشی به فرآیند جامع پرورش استعدادهای درونی و شکوفایی ابعاد فکری، عاطفی، اخلاقی و اجتماعی انسان اطلاق می‌شود که هدف نهایی آن درونی‌سازی ارزش‌ها و شکل‌دهی به شخصیتی متعادل است (حسینی علایی و همکاران، ۱۴۰۰). با وجود رواج این واژه در ادبیات معاصر، بررسی متون اصیل اسلامی نشان می‌دهد که مفاهیمی چون «تزکیه» و «تأدیب» جایگاه برجسته‌تری در آن داشته و از غنای معنایی بیشتری برخوردارند (عسگری و دوستانی، ۱۳۹۷). در قرآن کریم نیز به جای ترکیب «تعلیم و تربیت»، غالباً از «تعلیم و تزکیه» یاد شده است که بر پالایش درونی نفس در کنار آموزش تأکید دارد. اهمیت این موضوع در کلام امام علی علیه السلام چنین بازتاب یافته است: «فقدان ادب، سبب هر شر و بدی است»^۱. همچنین ایشان در آموزه‌های دیگر، برتری دانش بر دارایی را اینگونه گوشزد می‌کنند: «دانش نیکوتر از دارایی است که دانش تو را پاس دارد و تو دارایی را»^۲. این روایات نشان‌دهنده جایگاه بنیادین تربیت در هندسه فکری دین مبین اسلام است که هدف غایی آن نیل به اخلاق الهی و کمال معنوی انسان است (رستمپور خرف کوره، ۱۴۰۰). با این حال، نظام آموزشی معاصر با چالش‌های جدی در عرصه تربیت دینی مواجه است؛ نسل جدید گرایش چندانی به مطالعه متون درسی و دینی نشان نمی‌دهد و ساعات قابل توجهی از اوقات خود را به بازی‌های رایانه‌ای و فضای مجازی اختصاص می‌دهد (اسلامی دوست و اسلامی دوست، ۱۴۰۳). بسیاری از مشکلات رفتاری دانش‌آموزان نظیر پرخاشگری، اضطراب و نافرمانی، ریشه در فاصله‌گیری از آموزه‌های دینی دارد. تربیت دینی در چنین فضایی صرفاً به معنای انتقال معرفت نیست، بلکه فرآیندی عمیق برای تبدیل شناخت‌ها به باورهای قلبی و رفتارهای عملی است که همه ابعاد وجودی متری را در بر می‌گیرد (عباسی زابلی، ۱۴۰۰). برای تحقق این هدف، ضروری است پیش از سن تکلیف، کودکان با

۱. ابن ابی‌الحدید، شرح نهج‌البلاغه، ج. ۲۰، ص. ۳۳۳: «فَلَا أَدَبَ سَبَبُ كُلِّ شَرٍّ».

۲. همان، ج. ۱۸، ص. ۲۴۵: «أَلْعَلُّمُ خَيْرٌ مِنَ الْمَالِ، أَلْعَلُّمُ يَحْرُسُكَ وَ أَنْتَ تَحْرُسُ الْمَالَ».

فلسفه اعمال و تکالیف عبادی آشنا گردند (ملکی و همکاران، ۱۳۹۰). از آنجا که خداوند انسان را موجودی آموزش‌پذیر آفریده و پیامبران و امامان (ع) را به عنوان مربیان بشریت برای تعلیم راه درست فرو فرستاده است (شیری پوراشان و همکاران، ۱۴۰۲)، واکاوی متون اصیل دینی برای دستیابی به الگویی کارآمد از تربیت، ضرورتی انکارناپذیر می‌نماید.

با وجود تأکید قرآن بر مفاهیم بنیادینی چون تزکیه و تأدیب (عسگری و دوستانی، ۱۳۹۷)، نظام آموزشی فعلی نتوانسته است این مفاهیم را در قالب راهبردهای عملی برای تربیت دانش‌آموزان به کار گیرد. بسیاری از پژوهش‌های موجود یا به مبانی عمومی تربیت دینی پرداخته‌اند یا از منابع تفسیری معاصر مانند تفسیر تسنیم غفلت کرده‌اند (علی‌پور و محمودی، ۱۴۰۳). از سوی دیگر، چالش‌های رفتاری دانش‌آموزان نظیر پرخاشگری و اضطراب، ریشه در فاصله‌گیری از تعالیم دینی دارد (اسلامی‌دوست و اسلامی‌دوست، ۱۴۰۳). از این رو، واکاوی تفسیر تسنیم برای استخراج راهبردهای تربیت دینی ضرورتی انکارناپذیر می‌نماید.

با عنایت به این ضرورت، پژوهش حاضر با اتخاذ روش تحلیل اسنادی و با محوریت قرار دادن تفسیر تسنیم اثر علامه جوادی آملی - به عنوان یکی از جامع‌ترین تفاسیر قرآن در عصر حاضر - در پی آن است تا راهبردهای تربیت دینی دانش‌آموزان را مورد واکاوی قرار داده و مفاهیم بنیادینی چون تزکیه، تأدیب و کرامت نفس را در قالب الگویی عملی برای نظام آموزشی تبیین نماید.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مرتبط در سه دسته بررسی شده‌اند:

۱. پژوهش‌های مرتبط با مبانی و روش‌های تربیت دینی مانند احمدپور و همکاران (۱۴۰۱) درباره روش‌های الگودهی و موعظه، قاسم‌پور راوندی (۱۳۹۰) درباره خردورزی، و اعرافی و حسین‌پناه (۱۳۹۳) درباره نقش نخبگان دینی که عمدتاً جنبه عمومی دارند.

۲. پژوهش‌های مبتنی بر تفاسیر قرآن مانند علی‌پور و محمودی (۱۴۰۳) با عنوان «تبیین ماهیت و ویژگی‌های عناصر برنامه درسی تربیت دینی براساس آموزه‌های سوره یوسف» با استفاده از تفسیر تسنیم.

۳. پژوهش‌های مرتبط با تحلیل محتوا و آسیب‌شناسی تربیت دینی مانند حمیدی‌زاده و جنید (۱۴۰۳) درباره تحلیل کتاب‌های درسی و رفیعی و همکاران (۱۴۰۴) با «الگوی تلفیقی پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی با رویکرد روان‌شناختی و دینی». نوآوری پژوهش حاضر در تلفیق سه مؤلفه منبع اصیل (تفسیر تسنیم)، رویکرد پیشگیرانه و تمرکز بر راهبردهای عملی برای نظام آموزشی است و برخلاف پژوهش علی‌پور و محمودی (۱۴۰۳) که بر سوره یوسف متمرکز است، واکاوی کلان‌تر تفسیر تسنیم را با تأکید بر مفاهیم تزکیه، تأدیب و کرامت نفس دنبال می‌کند.

روش

پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و روش تحلیل اسنادی انجام شده است. تحلیل اسنادی روشی برای بررسی نظام‌مند متون به منظور دستیابی به الگوها و مفاهیم جدید است (نیک‌نژاد و همکاران، ۱۴۰۰). جامعه آماری شامل تمامی ۸۰ جلد تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی است که با نمونه‌گیری هدفمند، ۲۵ جلد مرتبط با مفاهیم تربیتی (مانند تزکیه، تأدیب و کرامت نفس) انتخاب شدند. در این پژوهش، تحلیل اسنادی با رویکرد تحلیلی-استنتاجی انجام شده است. این رویکرد بدین معناست که ابتدا مفاهیم و مبانی تربیتی موجود در تفسیر تسنیم شناسایی و استخراج شده (تحلیل)، سپس بر اساس آنها راهبردهای تربیتی و الگوی پیشنهادی استنتاج گردیده است (استنتاج). به عبارت دیگر، این پژوهش صرفاً به توصیف مفاهیم دینی بسنده نکرده، بلکه با رویکردی استنتاجی، از متن دینی به سوی راهبردهای عملی برای نظام آموزشی کنونی گذر کرده است. داده‌ها با استفاده از فیش‌برداری نظام‌مند گردآوری و در پنج مرحله آماده‌سازی، فیش‌برداری، دسته‌بندی مفهومی، تحلیل و تفسیر و ترکیب یافته‌ها تحلیل شدند. اعتبار یافته‌ها با معیارهای باورپذیری، انتقال‌پذیری و

تأییدپذیری (بررسی همکاران) تأیید گردید. در نهایت، الگوی راهبردی تربیت دینی برای نظام تعلیم و تربیت تدوین شد.

در رابطه با ضرورت و اهمیت این پژوهش باید عنوان کرد که تربیت دینی دانش‌آموزان در نظام آموزشی کنونی با چالش‌های متعددی مواجه است که ریشه در فاصله‌گیری از منابع اصیل دینی و اتکای صرف به رویکردهای واکنشی دارد. از یک سو، نسل جدید گرایش چندانی به مطالعه متون درسی و دینی نشان نمی‌دهد و ساعات قابل توجهی از اوقات خود را صرف بازی‌های رایانه‌ای و فضای مجازی می‌کند (اسلامی دوست و اسلامی دوست، ۱۴۰۳). از سوی دیگر، بسیاری از مشکلات رفتاری دانش‌آموزان مانند پرخاشگری، اضطراب و نافرمانی، ریشه در فاصله‌گیری از تعالیم دینی دارد. با وجود تأکید قرآن بر مفاهیم بنیادینی چون تزکیه و تأدیب (عسگری و دوستانی، ۱۳۹۷)، نظام آموزشی فعلی نتوانسته است این مفاهیم را در قالب راهبردهای عملی برای تربیت دانش‌آموزان به کار گیرد.

از این رو، پژوهش حاضر با محوریت قرار دادن تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی به عنوان یکی از جامع‌ترین تفاسیر قرآن در عصر حاضر، در پی پاسخ به این پرسش‌های اصلی است:

پرسش اول: بر اساس تحلیل اسنادی تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی، مبانی، مفاهیم محوری و عوامل مؤثر بر تربیت دینی کدامند؟

پرسش دوم: راهبردهای تربیت دینی اصیل در نظام آموزشی کنونی با تکیه بر تفسیر تسنیم چیست و این راهبردها چگونه می‌توانند در قالب الگوی پیشگیرانه روابط سه‌گانه (با خدا، خود و دیگران) عملیاتی شوند؟

سوال اول: بر اساس تحلیل اسنادی تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی، مبانی، مفاهیم محوری و عوامل مؤثر بر تربیت دینی کدامند؟

ابتدا به بررسی تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی در زمینه مقوله محوری تربیت دینی می‌پردازیم:

جدول ۱: تحلیل اسنادی مقوله محوری تربیت دینی در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	تحلیل اسنادی مقوله محوری تربیت دینی در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی
۱	خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: "ای مردم شما (همگی) نیازمند به خدایید، تنها خداوند است که بی نیاز و شایسته هرگونه حمد و ستایش است"^۱ بر اساس تفسیر تسنیم، این آیه بیانگر رابطه‌ای وجودی و دائمی میان خالق و مخلوق است. در این تفسیر^۲ تأکید شده که فقر ذاتی انسان محدود به نیازهای مادی نیست، بلکه هستی و ادامه حیات او در همه ابعاد، وابسته به خداوند بی نیاز (غنی) است. این شناخت، بنیاد تربیت دینی است که در گرو توکل و احساس حضور در محضر او شکل می‌گیرد.
	خداوند در قرآن کریم به ذکر نمونه‌ها و راه‌هایی برای خداشناسی پرداخته و می‌فرماید: "به زودی نشانه‌های خود را در اطراف جهان و در درون جانشان به آن‌ها نشان می‌دهیم تا برای آنان آشکار گردد که او حق است. آیا کافی نیست که پروردگارت بر همه چیز شاهد و گواه است؟"^۳ در تفسیر تسنیم^۴ آمده است که این آیه، دو گستره وسیع «آفاق» (عالم بیرون) و «انفس» (عالم درون) را به عنوان گواهان حقانیت خداوند معرفی می‌کند. این نشانه‌ها تنها برای معرفتی نظری نیست، بلکه هدف آن شکوفایی فطرت خداجوی انسان و رسیدن به یقین قلبی است. بی‌نیازی خداوند در این آیه، تأکیدی بر این حقیقت است که همین گواهی او برای هدایت انسان کافی است.
	تلازم ایمان بادوستی خداوند: بر پایه آیات قرآن کریم، گروهی از مردم که از عشق خدا بی نصیبند، کسانی هستند که اموال، کسب و کار، فرزندان و اقوام و دوستان را در معرض خدا قرار داده‌اند و در مقابل، مؤمنان و خدامحوران لبریز از عشق پروردگارند و هیچ محبتی را بر محبت خداوند مقدم نمی‌دارند.

۱. سوره فاطر، آیه ۱۵

۲. ج ۱۲، ص ۲۳۴

۳. سوره فصلت، آیه ۵۳

۴. ج ۱۵، ص ۳۲۶

ردیف	تحلیل اسنادی مقوله محوری تربیت دینی در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی
	خداوند در قرآن مجید از آنان چنین یاد می‌کند: "دوستی آنان که ایمان آورده‌اند، به خداوند، شدیدتر است"^۱ بر اساس تفسیر تسنیم، محبت به خداوند لازمه‌ای جدانشدنی از ایمان حقیقی است. علامه جوادی آملی در تفسیر تسنیم‌ژ^۲ تصریح می‌کند که این آیه نشان می‌دهد شدت و ضعف محبت به خدا، معیار سنجش درجه ایمان است. ایشان تأکید می‌کنند که مؤمن واقعی، هیچ محبتی را جایگزین محبت الهی نمی‌کند و تمام وابستگی‌های دنیوی در ذیل این عشق اصلی معنا می‌یابند.

جدول ۲: شبکه مضامین محوری تربیت دینی در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	شواهد و مستندات تفسیری
۱	تربیت دینی	شناخت وجودی خدا	فقر ذاتی انسان در برابر غنی مطلق	خداوند انسان را موجودی نیازمند آفریده که هستی و بقای او در همه ابعاد، وابسته به خداوند بی‌نیاز است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۵ سوره فاطر). این شناخت وجودی، بنیاد تربیت دینی را تشکیل می‌دهد.
۲		شناخت وجودی خدا	شهود خدا در آفاق و انفس	نشانه‌های خداوند در دو گستره عالم بیرون (آفاق) و درون انسان (انفس) برای شکوفایی فطرت خداجوی و رسیدن به یقین قلبی قرار داده شده است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۵۳ سوره فصلت).
۳		ایمان و محبت	تلازم ایمان با شدت محبت	شدت و ضعف محبت به خدا، معیار سنجش درجه ایمان است. مؤمن واقعی

۱. سوره بقره، آیه ۲۵

۲. جلد ۲۴، صفحه ۱۸۲

			الهی	هیچ محبتی را جایگزین محبت الهی نمی‌کند و تمام وابستگی‌ها در ذیل عشق به خدا معنا می‌یابد (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۶۵ سوره بقره).
۴	شناخت وجودی خدا	فقر ذاتی انسان در برابر غنی مطلق	خداوند انسان را موجودی نیازمند آفریده که هستی و بقای او در همه ابعاد، وابسته به خداوند بی‌نیاز است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۵ سوره فاطر). این شناخت وجودی، بنیاد تربیت دینی را تشکیل می‌دهد.	

بر اساس یافته‌های اشاره شده در تفسیر تسنیم، انسان موجودی فقیر و نیازمند به خدای بی‌نیاز است که نشانه‌های عظمت او در سراسر جهان و درون جان انسان آشکار است. ایمان واقعی با محبت شدید به خدا همراه است و مؤمنان هیچ محبتی را بر محبت او مقدم نمی‌دارند. شناخت خداوند موجب کمال معرفت می‌شود و کسی که به این شناخت دست یابد، همواره دلش از بیم و امید به او پر است. برای درک عظمت خداوند باید به مخلوقات باشکوه او نظر کرد، نه در ذات بی‌نهایت او اندیشید. این یافته نشان می‌دهد که خدامحوری به‌عنوان محور اساسی تربیت دینی، از طریق ایجاد پیوند میان شناخت، محبت و ایمان قلبی، زمینه‌ساز رشد همه‌جانبه و کمال نهایی متربی می‌شود.

بر اساس پژوهش‌های معاصر، عوامل مؤثر بر تربیت دینی از منظر تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی به دو دسته اولیه و ثانویه تقسیم می‌شوند:

الف) عوامل اولیه:

۱. وراثت: مفاهیم فطرت در قرآن کریم به عنوان زیرساخت تربیت دینی عمل می‌کند و

استعدادهای ذاتی شرط لازم برای پذیرش تربیت دینی هستند. (اسماعیلی، ۱۴۰۰)

۲. خانواده: خانواده به عنوان اولین محیط تربیتی، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری باورهای

دینی دارد. (رضوانی و همکاران، ۱۳۹۹)

ب) عوامل ثانویه:

۱. مدرسه: روش‌های تربیتی مبتنی بر حکمت و موعظه حسنه که در منابع دینی آمده، در محیط‌های آموزشی امروزی قابلیت اجرایی دارد. (محمدی، ۱۴۰۱)
 ۲. جامعه: محیط اجتماعی و فرهنگی در تثبیت یا تضعیف باورهای دینی نوجوانان تأثیر مستقیم دارد. (حسینی، ۱۳۹۸)
- در ادامه به بررسی اسنادی تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی در زمینه عوامل موثر بر تربیت دینی می‌پردازیم:

جدول ۳: نقش وراثت در تربیت دینی با تحلیل اسنادی تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	تحلیل اسنادی نقش وراثت در تربیت دینی در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی
۱	تأثیر ژن و وراثت در تربیت دینی: " (برادران) گفتند: اگر او (بنیامین) دزدی کند (جای عجب نیست چون) برادرش (یوسف) (نیز قبل از او دزدی کرد)." ^۱ در تفسیر تسنیم ^۲ آمده است که این سخن برادران یوسف، نشان‌دهنده یک توجیه غلط و انحرافی برای تبرئه خود است. ایشان تأکید می‌کنند که این استدلال، تلاشی باطل برای نسبت دادن رفتار فرد به عوامل وراثتی و تقدیر گرایانه است، در حالی که تربیت دینی، مسئولیت اخلاقی انسان و قدرت اراده و انتخاب او را اصل می‌داند و تأثیر وراثت را قطعی و جبری نمی‌پندارد. میزان اثر ویژگی‌های ژنتیکی: میزان تأثیر ویژگی‌های ژنتیکی انسان تا حدی نیست که اختیار عمل را از او سلب کند،

۱. سوره یوسف، آیه ۷۷

۲. جلد ۱۵، صفحه ۳۰۷

به طوری که قادر به عمل نباشد. خداوند در انجام اعمال نیک و پسندیده یا ترک افعال زشت و قبیح، ما را قادر نموده است. در قرآن کریم می خوانیم: "هرکس طبق روش (وخلق و خوی) خود عمل می کند."^۱ در تفسیر تسنیم^۲ آمده است که این آیه بر مسئولیت پذیری انسان در قبال اعمالش تأکید می کند. علامه جوادی آملی خاطرنشان می سازد که گرایش های درونی و غریز، از جمله ویژگی های ژنتیکی، زمینه ساز رفتار هستند، اما این اراده و انتخاب آگاهانه انسان است که با تربیت دینی، این زمینه ها را جهت دهی کرده و بر آنها مسلط می شود. بنابراین، سرنوشت نهایی انسان، نتیجه انتخاب های او در مسیر فطرت یا در برابر آن است.	تأثیر وراثت و خشت و سرشت در تربیت دینی: "گرچه نظام طبیعت، بر قوانین خاص خود استوار است و از زمین بد، بدی و از زمین حاصلخیز، کشت خوب پدیدمی آید اما همه چیز زیر نظر و با اراده و اذن پروردگار صورت می پذیرد."^۳ در تفسیر تسنیم^۴ آمده است که این تمثیل، تأثیر زمینه های طبیعی و فطری را در انسان می پذیرد، اما اراده الهی را عامل تعیین کننده نهایی می داند. علامه جوادی آملی تصریح می کنند که تربیت دینی همچون کشاورزی آگاهانه در زمین وجود انسان است که می تواند با اذن پروردگار، حتی زمینه های ضعیف را نیز به باروری برساند و سرشت را با تربیت الهی متحول سازد.
---	--

۱. سوره اسراء، آیه ۲۸

۲. جلد ۲، صفحه ۳۸۶

۳. سوره اعراف، آیه ۹۲

۴. جلد ۴، صفحه ۱۸۲

جدول ۴: شبکه مضامین نقش وراثت در تربیت دینی در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	شواهد و مستندات تفسیری
۱	نقش محدود و غیرجبری وراثت	نقد جبرگرایی وراثتی	رد توجیه رفتار با عوامل وراثتی	نسبت دادن رفتار به عوامل وراثتی به‌عنوان توجیهی برای تبرئه خود، استدلالی باطل و انحرافی است. تربیت دینی مسئولیت اخلاقی انسان و قدرت اراده و انتخاب او را اصل می‌داند (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۷۷ سوره یوسف)
۲		نقد جبرگرایی وراثتی	نفی قطعیت و جبری بودن تأثیر وراثت	تأثیر ویژگی‌های ژنتیکی تا حدی نیست که اختیار عمل را از انسان سلب کند. خداوند انسان را برای انجام اعمال نیک و ترک افعال زشت، قادر و توانمند آفریده است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۷ سوره اسراء)
۳		اراده و انتخاب آگاهانه	زمینه‌سازی وراثت در برابر جهت‌دهی تربیت	گرایش‌های درونی و ویژگی‌های ژنتیکی، زمینه‌ساز رفتار هستند، اما اراده و انتخاب آگاهانه انسان با تربیت دینی می‌تواند این زمینه‌ها را جهت‌دهی کرده و بر آنها مسلط شود (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۷ سوره اسراء).
۴		اراده و انتخاب آگاهانه	نقش تعیین‌کننده انتخاب‌های انسان	سرنوشت نهایی انسان، نتیجه انتخاب‌های او در مسیر فطرت یا در برابر آن است، نه محصول قطعی عوامل وراثتی (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۷ سوره اسراء).

۵	تعامل سرشت و تربیت	پذیرش تأثیر زمینه‌های طبیعی و فطری	تمثیل زمین بد و حاصلخیز، تأثیر زمینه‌های طبیعی و فطری را در انسان می‌پذیرد، اما اراده الهی را عامل تعیین‌کننده نهایی می‌داند (تفسیر تسنیم، ذیل آیات مرتبط).
۶	تعامل سرشت و تربیت	امکان تحول سرشت با تربیت الهی	تربیت دینی همچون کشاورزی آگاهانه در زمین وجود انسان است که می‌تواند با اذن پروردگار، حتی زمینه‌های ضعیف را نیز به باروری برساند و سرشت را با تربیت الهی متحول سازد (تفسیر تسنیم، ذیل آیات مرتبط)

این موارد نشان می‌دهد که اگرچه عوامل وراثتی و ژنتیکی به عنوان بستر اولیه در تربیت دینی مؤثرند، اما این تأثیر به گونه‌ای نیست که اراده و اختیار انسان را سلب کند. خداوند انسان را با قابلیت انتخاب و اختیار آفریده است و سرنوشت نهایی هر فرد بر اساس اعمال و انتخاب‌های آگاهانه او شکل می‌گیرد. بنابراین، تربیت دینی می‌تواند با بهره‌گیری از اراده آزاد انسان، بر بسترهای وراثتی تأثیر گذاشته و مسیر رشد معنوی را هموار سازد.

جدول ۵: نقش خانواده در تربیت دینی با تحلیل اسنادی تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	تحلیل اسنادی نقش خانواده در تربیت دینی در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی
۱	دعوت به نماز توسط والدین: در قرآن کریم می‌خوانیم: «و خانواده خود را به نماز امرکن و بر آن شکیبا باش». ^۱

در تفسیر تسنیم^۱ آمده است که این فرمان، تکلیفی تربیتی و مستمر برای والدین است. علامه جوادی آملی تأکید می‌کند که امر به نماز، صرفاً یک دستور خشک نیست، بلکه باید همراه با ایجاد محبت، معرفت و زمینه‌سازی باشد. شکیبایی نیز به معنای استمرار در این راه و برخورد حکیمانه با مقاومت‌های احتمالی است.	
دعوت خانواده به اسلام: خداوند در قرآن، والدین را مسئول تربیت دینی خود و خانواده‌شان می‌داند و آنان را از عذاب الهی بیم می‌دهد. در تفسیر این آیه آمده که همین مقدار که انسان خانواده‌اش را به کارهای خوب امر و از بدی‌ها نهی کند، برای انجام این مسئولیت کافی است.^۲ در تفسیر تسنیم^۳ آمده است که این مسئولیت، وظیفه‌ای همگانی و مستمر برای سرپرست خانواده است. علامه جوادی آملی تأکید می‌کند که امر و نهی در اینجا، صرفاً یک دستور زبانی نیست، بلکه باید با تربیت عملی، ایجاد محیطی فضیلت‌محور و الگوبخشی همراه باشد تا تأثیرگذار شود.	۲
دعوت خانواده به فرایض دینی توسط اولیای الهی: " (اسماعیل، فرزند حضرت ابراهیم) همواره خانواده‌اش را به نماز و زکات فرمان می‌داد، و نزد پروردگارش پسندیده بود."^۴ در تفسیر تسنیم^۵ آمده است که این آیه، حضرت اسماعیل را به عنوان الگویی برای همه اولیای الهی در مسئولیت تربیتی معرفی می‌کند. علامه	۳

۱. جلد ۹، صفحه ۳۴۶

۲. سوره تحریم، آیه ۶

۳. جلد ۱۰، صفحه ۲۱۵

۴. سوره مریم، آیه ۵۵

۵. جلد ۱۲، صفحه ۱۸۷

جوادى آملی تأکید می‌کنند که تداوم در فرمان به فرایضی مانند نماز و زکات، همراه با جلب رضایت پروردگار، نشان از یک نظام تربیتی جامع و مبتنی بر ارزش‌های عبادی و اجتماعی دارد.	
--	--

جدول ۶: شبکه مضامین نقش خانواده در تربیت دینی در تفسیر تسنیم علامه جوادى آملی

ردیف	مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	شواهد و مستندات تفسیری
۱	خانواده به‌عنوان کانون اصلی تربیت دینی	مسئولیت‌های تربیتی والدین	امر به نماز همراه با محبت و معرفت	فرمان دعوت خانواده به نماز، تکلیفی تربیتی و مستمر است که باید همراه با ایجاد محبت، معرفت و زمینه‌سازی باشد، نه صرفاً دستوری خشک (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۳۲ سوره طه)
۲			شکیبایی در برابر مقاومت‌ها	استمرار در دعوت به نماز و برخورد حکیمانه با مقاومت‌های احتمالی، از الزامات تربیت دینی در خانواده است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۳۲ سوره طه).
۳			امر و نهی همراه با تربیت عملی	امر به معروف و نهی از منکر در خانواده نباید به دستور زبانی محدود شود، بلکه باید با تربیت عملی، ایجاد محیط فضیلت‌محور و الگو بخشی همراه باشد (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۶ سوره تحریم)
۴			مصونیت بخشی به خانواده از عذاب الهی	والدین در برابر تربیت دینی خود و خانواده مسئول هستند و باید با آموزش و تربیت صحیح، آنان را از انحرافات مصون دارند (تفسیر تسنیم، ذیل

آیه ۶ سوره تحریم).				
حضرت اسماعیل به‌عنوان الگو، همواره خانواده خود را به نماز و زکات فرمان می‌داد که نشان‌دهنده استمرار و تداوم در تربیت دینی است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۵۵ سوره مریم).	تداوم در فرمان به فرائض دینی	الگوگیری از اهل‌بیت (ع)		۵
فرمان به نماز (عبادی) و زکات (اجتماعی) در کنار هم، نشان از نظام تربیتی جامع و مبتنی بر ارزش‌های عبادی و اجتماعی دارد (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۵۵ سوره مریم).	تربیت جامع عبادی و اجتماعی			۶

این موارد نشان می‌دهد که والدین نقش محوری در تربیت دینی فرزندان دارند و مسئولیت هدایت آنها به سوی ارزش‌های دینی را بر عهده دارند. این مسئولیت شامل آموزش تدریجی و مستمر فرائض دینی مانند نماز، و پرورش اخلاقی آنان در قالب ادب و خیرخواهی است؛ لذا بر همراهی و نظارت مستمر والدین از دوران کودکی تا جوانی تأکید می‌شود.

جدول ۷: نقش معلم و مدرسه در تربیت دینی با تحلیل اسنادی تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	تحلیل اسنادی نقش معلم و مدرسه در تربیت دینی در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی
۱	نقش علم و تربیت و تربیت دینی در مدرسه: خداوند در این آیه می‌فرماید: "بگو آیا آنان که می‌دانند با آنان که نمی‌دانند برابرند؟" ^۱ در تفسیر تسنیم ^۲ آمده است که این آیه به‌روشنی ارزش علم و جایگاه

۱. سوره زمر، آیه ۹

۲. جلد ۷، صفحه ۴۲۳

دانش آموختگان را مشخص می‌کند. علامه جوادی آملی تأکید می‌کنند که علم حقیقی، مایه بصیرت و زمینه‌ساز تربیت دینی اصیل است و در محیط مدرسه، این دو باید همراه یکدیگر، انسان را به مقام شایسته‌ی انسانی برسانند.	
اولین معلم تربیتی، خداوند است: "بخوان و پروردگار تو کریم‌ترین (کریمان) است، همان کس که به وسیله قلم آموخت، آنچه را که انسان نمی‌دانست (به‌تدریج به او) آموخت."^۱ در تفسیر تسنیم^۲ آمده است که این آیات، خداوند را به عنوان اولین و بزرگترین معلم انسان معرفی می‌کنند. علامه جوادی آملی تأکید می‌کنند که کرامت ذاتی پروردگار، اساس تربیت است و ابزارهایی مانند قلم و نوشتن، وسایلی برای گسترش این تعلیم الهی هستند. بنابراین، تمامی نظام‌های تربیتی باید مظهر و ادامه‌دهنده این نقش ربوبی باشند.	۲
انبیای الهی، معلمان بشر: قرآن کریم مهم‌ترین ویژگی انبیا را تعلیم و تربیت مردم می‌داند و پیامبر اسلام (ص) به عنوان بزرگ‌ترین معلم بشر، با آموزش کتاب، حکمت و تزکیه، هدایتگر انسان‌ها بود و به این مقام افتخار می‌کرد.^۳ در تفسیر تسنیم^۴ آمده است که رسالت اصلی پیامبران، تعلیم کتاب و حکمت و تزکیه مردم است. علامه جوادی آملی تأکید می‌کنند که این سه محور، ارکان تربیت الهی را تشکیل می‌دهند؛ به‌گونه‌ای که تعلیم تنها، موجب خشکی دل، و تزکیه‌ی تنها، بدون بصیرت حاصل نمی‌شود.	۳

۱. سوره علق، آیات ۳ تا ۵

۲. جلد ۵، صفحه ۱۸۹

۳. سوره آل عمران، آیه ۱۰۳

۴. جلد ۳، صفحه ۱۵۲

جدول ۸: شبکه مضامین نقش معلم و مدرسه در تربیت دینی در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	شواهد و مستندات تفسیری
۱	نهاد آموزش به‌عنوان امتداد‌دهنده رسالت انبیا	ارکان تربیت دینی در مدرسه	تلازم علم و تربیت برای کمال انسانی	علم حقیقی مایه بصیرت و زمینه‌ساز تربیت دینی اصیل است. در محیط مدرسه، علم و تربیت باید همراه یکدیگر، انسان را به مقام شایسته انسانی برسانند (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۹ سوره زمر)
۲		ارکان تربیت دینی در مدرسه	ضرورت تلفیق تعلیم و تزکیه	تعلیم تنها موجب خشکی دل می‌شود و تزکیه تنها بدون بصیرت حاصل نمی‌گردد. سه محور تعلیم کتاب، حکمت و تزکیه، ارکان تربیت الهی را تشکیل می‌دهند (تفسیر تسنیم، ذیل آیات مرتبط با رسالت پیامبر)
۳		مبانی الهام‌بخش نقش معلم	خداوند به‌عنوان نخستین معلم	خداوند نخستین و بزرگ‌ترین معلم انسان است و کرامت ذاتی او، اساس تربیت را تشکیل می‌دهد. ابزارهایی مانند قلم، وسایلی برای گسترش تعلیم الهی هستند (تفسیر تسنیم، ذیل آیات ۳-۵ سوره علق)
۴		مبانی الهام‌بخش نقش معلم	معلمان به‌عنوان مظهر ربوبیت الهی	تمامی نظام‌های تربیتی باید مظهر و ادامه‌دهنده نقش ربوبی خداوند در تعلیم و تربیت باشند (تفسیر تسنیم، ذیل آیات ۳-۵ سوره علق).
۵		رسالت‌های معلم و مدرسه	مدرسه به‌عنوان ادامه‌دهنده راه انبیا	انبیای الهی به‌عنوان معلمان بشر، رسالت تعلیم کتاب، حکمت و تزکیه را بر عهده داشتند. مدرسه و معلم باید ادامه‌دهنده این رسالت در عصر حاضر باشند (تفسیر تسنیم، ذیل آیات مرتبط با رسالت پیامبر)

۶	رسالت‌های معلم و مدرسه	افتخار به مقام تعلیم و تربیت	پیامبر اسلام (ص) به مقام تعلیم و تربیت مردم افتخار می‌کرد و این افتخار برای همه معلمان راستین نیز وجود دارد (تفسیر تسنیم، ذیل آیات مرتبط با رسالت پیامبر).
---	------------------------	------------------------------	--

این موارد نشان می‌دهد مدرسه به عنوان نهاد آموزشی، نقش مکملی در تربیت دینی دانش‌آموزان ایفا می‌کند. در این محیط، علم و تربیت در کنار هم قرار گرفته و معلم به عنوان جانشین انبیا، مسئولیت انتقال دانش و تهذیب نفوس را بر عهده دارد. روابط مبتنی بر احترام متقابل بین معلم و دانش‌آموز، از اصول کلیدی این فرآیند است. معلم باید با تواضع و مهربانی به آموزش پرداخته و دانش‌آموز نیز ادب و احترام در برابر معلم را حفظ کند. ترکیب علم‌آموزی با تربیت اخلاقی و دینی در مدرسه، زمینه‌ساز پرورش انسان‌های عالم و متعهد خواهد بود. این رویکرد، میراث ارزشمند نظام تربیتی اسلام است که بر کرامت معلم و شأن آموزش تأکید دارد.

جدول ۹: نقش جامعه در تربیت دینی با تحلیل اسنادی از تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	تحلیل اسنادی نقش جامعه در تربیت دینی در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی
۱	اتحاد اسلامی در جامعه: قرآن کریم بر لزوم تمسک و پابندی جمعی و گروهی به دین خدا تأکید دارد، نه فقط فردی. همان‌طور که اقامه نماز جماعت، زمانی محقق می‌شود که مردم به صورت گروهی نماز بخوانند و نه به صورت فردی. ^۱ در تفسیر تسنیم ^۲ آمده است که اجتماع در عباداتی مانند نماز جمعه و جماعت، نماد عینی اتحاد اسلامی است. علامه جوادی آملی تأکید می‌کند که این اجتماع، صفوف مؤمنان را

۱. سوره آل عمران، آیه ۱۰۳

۲. جلد ۸، صفحه ۳۲۱

منسجم کرده و وحدت کلمه آنان را در برابر دشمنان تقویت می‌کند.	
نقش آحاد مردم در جامعه دینی: اسلام برای تحقق بسیاری از احکام خود، مانند جهاد، حج و امر به معروف، برپایی جامعه‌ای اسلامی را ضروری می‌داند. قرآن نیز امت مسلمان را به دلیل انجام این وظایف اجتماعی، "بهترین امت" می‌خواند.^۱ در تفسیر تسنیم^۲ آمده است که مسئولیت‌های اجتماعی مانند امر به معروف، ستون‌های استوار جامعه دینی هستند. علامه جوادی آملی تأکید می‌کند که "بهترین امت" بودن، نتیجه مشارکت فعال تمام آحاد مردم در ادای این وظایف و برپایی حکومت عدل اسلامی است.	۲
احکام اجتماعی اسلام: تعالیم و احکام اسلام، اجتماعی محض اند و تنها با وجود جامعه، محقق خواهند شد، پس بستر اجرای آن‌ها، جامعه انسانی است. در قرآن کریم می‌خوانیم: "و مردم را دعوت عمومی به حج کن تا پیاده و سواره بر مرکب‌های لاغر از هر راه دوری بسوی تو بیایند."^۳ در تفسیر تسنیم^۴ آمده است که فریضه حج، نمونه‌ای کامل از احکام اجتماعی اسلام است که تجلی وحدت و عبودیت جمعی مسلمانان را به نمایش می‌گذارد. علامه جوادی آملی تأکید می‌کند که این اجتماع عظیم، زمینه‌ساز تحقق اهداف تربیتی-اجتماعی اسلام و تقویت اخوت دینی در سطح امت اسلامی است.	۳

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. سوره آل عمران، آیه ۱۱۰

۲. جلد ۶، صفحه ۲۷۴

۳. سوره حج، آیه ۲۷

۴. جلد ۱۱، صفحه ۱۸۳

جدول ۱۰: شبکه مضامین نقش جامعه در تربیت دینی در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	مضمون فراگیر	مضمون سازمان دهنده	مضمون پایه	شواهد و مستندات تفسیری
۱	جامعه به عنوان بستری تحقق تربیت دینی	اجتماعی بودن احکام و عبادات	نماد عینی اتحاد اسلامی در عبادات جمعی	اجتماع در عباداتی مانند نماز جمعه و جماعت، نماد عینی اتحاد اسلامی است که صفوف مؤمنان را منسجم کرده و وحدت کلمه آنان را در برابر دشمنان تقویت می کند (تفسیر تسنیم، ذیل آیات مرتبط با نماز جمعه و جماعت)
۲		اجتماعی بودن احکام و عبادات	ضرورت جامعه برای تحقق احکام دینی	بسیاری از احکام اسلام مانند جهاد، حج و امر به معروف، اجتماعی محض هستند و تنها با وجود جامعه انسانی تحقق می یابند (تفسیر تسنیم، ذیل آیات مرتبط با احکام اجتماعی)
۳		اجتماعی بودن احکام و عبادات	حج به عنوان نمونه کامل عبادت اجتماعی	فریضه حج، نمونه ای کامل از احکام اجتماعی اسلام است که تجلی وحدت و عبودیت جمعی مسلمانان را به نمایش می گذارد و زمینه ساز تحقق اهداف تربیتی-اجتماعی اسلام است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۲۷ سوره حج).
۴		مسئولیت های متقابل جامعه و افراد	مشارکت فعال آحاد مردم در وظایف اجتماعی	"بهترین امت" بودن، نتیجه مشارکت فعال تمام آحاد مردم در ادای وظایف اجتماعی مانند امر به معروف و برپایی حکومت عدل اسلامی است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۱۰ سوره آل عمران)

۵	مسئولیت‌های متقابل جامعه و افراد	امر به معروف به‌عنوان ستون جامعه دینی	مسئولیت‌های اجتماعی مانند امر به معروف و نهی از منکر، ستون‌های استوار جامعه دینی هستند که پایداری و سلامت آن را تضمین می‌کنند (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۱۰ سوره آل عمران)
۶	مسئولیت‌های متقابل جامعه و افراد	تقویت اخوت دینی در سطح امت اسلامی	اجتماعات دینی مانند حج، زمینه‌ساز تقویت اخوت دینی و همبستگی میان مسلمانان در سطح امت اسلامی هستند (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۲۷ سوره حج).

این موارد نشان می‌دهد عوامل مؤثر بر تربیت دینی در دو سطح اصلی عمل می‌کنند. عوامل اولیه شامل وراثت و خانواده، پایه‌های اساسی شخصیت دینی فرد را از ابتدای زندگی شکل می‌دهند. در کنار اینها، عوامل ثانویه مانند مدرسه و جامعه، به عنوان بسترهای گسترده‌تر، در تثبیت، تقویت یا تضعیف باورها و رفتارهای دینی نقش حیاتی ایفا می‌کنند. تربیت دینی موفق، حاصل تعامل هماهنگ و سنجیده این دو دسته عامل است، به گونه‌ای که پیام‌های تربیتی یکدیگر را تقویت کرده و از تعارض جلوگیری شود. در نهایت، این شبکه به هم پیوسته، زمینه‌ساز پرورش انسانی متعادل و پایمند به ارزش‌های دینی خواهد بود.

سوال دوم: راهبردهای تربیت دینی اصیل در نظام آموزشی کنونی با تکیه بر تفسیر تسنیم چیست و این راهبردها چگونه می‌توانند در قالب الگوی پیشگیرانه روابط سه‌گانه (با خدا، خود و دیگران) عملیاتی شوند؟

بر اساس پژوهش‌های متعددی که در یک دهه اخیر به بررسی راهکارهای تربیت دینی پرداخته‌اند، می‌توان به چهار راهکار عمده اشاره کرد:

۱. تشویق و ترهیب

سیستم تربیتی مبتنی بر وعده و وعید و نیز تبشیر و انذار که در قرآن کریم به کار رفته، در ایجاد انگیزه

درونی برای عمل به تکالیف دینی در نوجوانان مؤثر است. (نجفی و رضایی، ۱۴۰۰)

۲. موعظه و ارشاد

موعظه حسنه به عنوان یک روش تربیتی نرم، زمانی بیشترین تأثیر را دارد که با داستان‌های اخلاقی و قابل درک برای کودکان همراه باشد. (محمدی و همکاران، ۱۳۹۹)

۳. تذکر و امر به معروف و نهی از منکر

روش تذکر لطیف و غیرمستقیم در محیط مدرسه، بیش از روش‌های دستوری مستقیم، موجب درونی سازی ارزش‌های اخلاقی در دانش آموزان می‌شود. (کریمی، ۱۴۰۱)

۴. سایر راهبردها (الگودهی و تمرین عملی)

ارائه الگوهای عملی رفتاری و ایجاد فرصت برای تمرین مناسک دینی، در تثبیت باورهای مذهبی نوجوانان نقش تعیین کننده‌ای دارد. (حسینی، ۱۳۹۸)

در ادامه به بررسی اسنادی تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی در زمینه راهکارهای تربیت دینی در اسلام با رویکرد تحلیل اسنادی می‌پردازیم:

جدول ۱۱: تحلیل اسنادی راهکار تربیتی انذار و تبشیر با توجه به تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	تحلیل اسنادی راهکار تربیتی انذار و تبشیر با توجه به تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی
۱	خداوند در قرآن وعده داده است که پاداش هر کار نیک را ده برابر می‌دهد، اما کیفر هر گناه تنها به اندازه خود آن است و به بندگان ستم نمی‌شود. این نشان‌دهنده بخشش و عدل الهی است. ^۱ در تفسیر تسنیم ^۲ آمده است که این محاسبه‌ی الهی، هم نشانه‌ی لطف بی‌کران خداوند است و هم تجلی عدالت محض او. علامه جوادی آملی تأکید می‌کند که این ده‌برابری

۱. سوره انعام، آیه ۱۶۰

۲. جلد ۱۴، صفحه ۹۲

پاداش، هم برای تشویق بندگان به نیکی‌هاست و هم به دلیل پشیمانی و ندامتی که یک عمل نیک معمولاً در پی دارد، نیست، بلکه به خاطر برکات و آثار متعددی است که در عالم ایجاد می‌کند. از سوی دیگر، مساوات در کیفر، نشان می‌دهد خداوند حتی به اندازه ذره‌ای ستم روا نمی‌دارد.	
در قرآن کریم می‌خوانیم: "همانا ما تو را به حق بشارت دهنده و بیم رسان فرستادیم و هیچ امتی نیست مگر اینکه بیم رسانی در آن بوده است. به بیان واضح ترمی فرماید: ای پیامبر، ما تو را برای بشارت و انذار خلق فرستاده‌ایم و این کار ما امری نوظهور و بی سابقه نیست بلکه این سنت الهی بوده که همواره در میان همه امت‌ها رسولانی را جهت انذار و تبشیر می‌فرستاده است."^۱ در تفسیر تسنیم^۲ آمده است که رسالت انبیا بر دو محور اصلی "تبشیر" و "انذار" استوار شده که سنتی الهی و دائمی در هدایت بشر است. علامه جوادی آملی تأکید می‌کند که این دوگانه تربیتی، همزمان با ایجاد انگیزه از طریق وعده‌های نیک، بیم از عواقب شوم را نیز برای حرکت بشر در مسیر هدایت ضروری می‌داند.	۲
در قرآن کریم می‌خوانیم: "همانا ما تو را به حق به عنوان بشارت دهنده و انذار دهنده فرستادیم و بدان که این کافران درک صحیح ندارند و به نجات و هدایت آن‌ها امید وار نباش، چون چه آن‌ها را انذار کنی یا نکنی برای آن‌ها تفاوتی ندارد، زیرا ایمان نمی‌آورند و تو مسئول دوزخیان نیستی. به عبارت دیگر یعنی کسانی که به واسطه کفر و معصیتشان وارد جهنم می‌شوند خودشان قلب‌هاشان را به روی حقیقت بسته‌اند و گوش شنوا برای حق ندارند."^۳ در تفسیر تسنیم^۴ آمده است که این آیات بر دو اصل مهم در تربیت دینی تأکید می‌ورزند: ابلاغ رسالت از سوی پیامبر و اختیار انسان در پذیرش یا رد هدایت. علامه جوادی آملی تصریح می‌کند که پیامبر تنها مأمور به ابلاغ است و مسئولیت ایمان نیابردن افراد سنگین دل بر عهده خودشان است، چرا که آنان با اراده خود حقیقت را انکار کرده‌اند.	۳

۱. سوره فاطر، آیه ۲۴

۲. جلد ۱، صفحه ۳۴۵

۳. سوره بقره، آیه ۱۱۹

۴. جلد ۲، صفحه ۱۸۷

جدول ۱۲: شبکه مضامین راهکار تربیتی انذار و تبشیر در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	شواهد و مستندات تفسیری
۱	انذار و تبشیر به‌عنوان راهکار دوگانه تربیتی بنی	عدالت و لطف الهی در پاداش و کیفر	تشویق به نیکی‌ها از طریق پاداش چندبرابر	ده‌برابری پاداش نیکی‌ها، نشانه لطف بی‌کران الهی برای تشویق بندگان به انجام اعمال نیک است و بیانگر برکات متعددی است که یک عمل نیک در عالم ایجاد می‌کند (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۶۰ سوره انعام).
۲		عدالت و لطف الهی در پاداش و کیفر	مساوات در کیفر به‌عنوان تجلی عدالت	کیفر هر گناه تنها به اندازه خود آن است و خداوند حتی به اندازه ذره‌ای به بندگان ستم روا نمی‌دارد. این مساوات در کیفر، تجلی عدالت محض الهی است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۶۰ سوره انعام).
۳		سنت الهی در هدایت بشر	دوگانه تبشیر و انذار در رسالت انبیا	رسالت انبیا بر دو محور اصلی تبشیر و انذار استوار شده که سنتی الهی و دائمی در هدایت بشر است. این دوگانه تربیتی، همزمان ایجاد انگیزه و بیم از عواقب را دنبال می‌کند (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۱۹ سوره هود).
۴		سنت الهی در هدایت بشر	استمرار سنت انذار و تبشیر در همه امت‌ها	هیچ امتی نیست مگر اینکه بیم‌دهنده‌ای در آن بوده است. این سنت الهی همواره در میان همه امت‌ها جاری بوده است (تفسیر تسنیم، ذیل آیات مرتبط).
۵		اصل اختیار و	ابلاغ رسالت در	پیامبران مأمور به ابلاغ رسالت

		مسئولیت انسانی	برابر اختیار انسان در پذیرش	هستند و مسئولیت ایمان نیاوردن افراد بر عهده خود آنان است. انسان با اراده خود حقیقت را می‌پذیرد یا انکار می‌کند (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۶ سوره یس).
۶		اصل اختیار و مسئولیت انسانی	تأثیرناپذیری سنگ‌دلان از انذار	کسانی که با کفر و گناه، قلب‌های خود را به روی حقیقت بسته‌اند و گوش شنوا ندارند، انذار و تبشیر در آنان تأثیری ندارد و این نتیجه انتخاب خود آنان است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۶ سوره یس).

جدول ۱۳: تحلیل اسنادی راهکار تربیتی وعده و وعید با توجه به تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	تحلیل اسنادی راهکار تربیتی وعده و وعید با توجه به تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی
۱	در قرآن کریم می‌خوانیم: "خداوند، به آن‌ها که ایمان آورده و اعمال صالح انجام داده‌اند، وعده آمرزش و پاداش عظیمی داده است." به عبارت دیگر در این آیه خداوند متعال، ثمره ایمان و عمل صالح را آمرزش و پاداش عظیم معرفی می‌نماید. ^۱ در تفسیر تسنیم ^۲ آمده است که این آیه پیوند ناگسستنی میان ایمان قلبی و عمل صالح را به عنوان شرط تحقق وعده‌های الهی نشان می‌دهد. علامه جوادی آملی تأکید می‌کند که «پاداش عظیم» تنها زمانی محقق می‌شود که ایمان، در قالب اعمال شایسته و اخلاق نیک در زندگی فرد متجلی شود.
۲	در قرآن کریم می‌خوانیم: "خدا آتش دوزخ را به مردان و زنان منافق و کافران وعده داده، در آن جاودانه‌اند، همان برای آنان بس است و خدا لعنتشان کرده و برای آنان عذابی پایدار

۱. سوره مائده، آیه ۹

۲. جلد ۳، صفحه ۴۲۶

است. مفهوم این آیه این است که وعده پاداش و عقاب دنیوی و اخروی تنها در حیطه اقتدار خداوند متعال است.^۱ در تفسیر تسنیم^۲ آمده است که این آیه، سرنوشت نهایی منافقان و کافران را با تأکید بر حاکمیت مطلق اراده الهی در وعده و وعید ترسیم می‌کند. علامه جوادی آملی تأکید می‌کنند که "لعنت خداوند" به معنای محرومیت ابدی از رحمت اوست و "عذاب پایدار" نتیجه طبیعی انتخاب خود آنان در مسیر کفر و نفاق است.	
در قرآن کریم می‌خوانیم: "بازگشت همه شما بسوی اوست! خداوند وعده حقی فرموده او آفرینش را آغاز می‌کند."^۳ در تفسیر تسنیم^۴ آمده که بازگشت آفرینش به سوی خداوند، سنتی تخلف‌ناپذیر و هدف نهایی خلقت است. علامه جوادی آملی با استناد به آغازگری خداوند در آفرینش، توانایی او بر اعاده هستی را امری قطعی می‌دانند. ایشان «وعده حق» را اشاره به همین حتمیت بازگشت می‌دانند که هم نشانه عدل الهی است و هم مبنای مسئولیت‌پذیری انسان در برابر اعمالش.^۵	۳
قرآن کریم به کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام دهند، وعده ورود به باغ‌های بهشتی را می‌دهد. این وعده حتمی و راستین خداوند، مشوقی برای انجام اعمال صالح است.^۶ در تفسیر تسنیم^۷ آمده است که این وعده الهی، هم نشانه فضل بی‌پایان پروردگار است و هم تجلی عدالت محض او. علامه جوادی آملی تأکید می‌کنند که تحقق این وعده منوط به همراهی ایمان قلبی با عمل صالح است، چرا که بهشت، جایگاه کسانی است که ایمان خود را در صحنه عمل و زندگی متجلی ساخته‌اند. ایشان این پیوند ناگسستنی را اساس تربیت دینی می‌دانند.	۴

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. سوره توبه، آیه ۶۸
۲. جلد ۴، صفحه ۲۳۱
۳. سوره یونس، آیه ۴
۴. ج ۲۰، ص ۳۲۸
۵. ج ۳۶، ص ۴۲۵
۶. سوره نساء، آیه ۱۲۲
۷. جلد ۱۷، صفحه ۲۰۸

جدول ۱۴: شبکه مضامین راهکار تربیتی وعده و وعید در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	شواهد و مستندات تفسیری
۱	وعده و وعید به عنوان راهکار انگیزشی تربیت دینی	شرایط تحقق وعده‌های الهی	پیوند ناگسستنی ایمان و عمل صالح	پاداش عظیم الهی تنها زمانی محقق می‌شود که ایمان قلبی در قالب اعمال شایسته و اخلاق نیک در زندگی فرد متجلی شود (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۲ سوره مائده).
۲		شرایط تحقق وعده‌های الهی	تجلی ایمان در صحنه عمل	بهشت جایگاه کسانی است که ایمان خود را در صحنه عمل و زندگی متجلی ساخته‌اند و این پیوند ناگسستنی، اساس تربیت دینی است (تفسیر تسنیم، ذیل آیات مرتبط با وعده بهشت).
۳		حاکمیت الهی بر وعده و وعید	انحصار وعده و وعید در قدرت خداوند	وعده پاداش و عقاب دنیوی و اخروی تنها در حیطه اقتدار خداوند متعال است و هیچ کس جز او حق وعده‌دادن به سرنوشت نهایی را ندارد (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۶۸ سوره توبه).
۴		حاکمیت الهی بر وعده و وعید	حتمیت و قطعیت وعده‌های الهی	بازگشت آفرینش به سوی خداوند، سنتی تخلف‌ناپذیر و هدف نهایی خلقت است. «وعده حق» اشاره به همین حتمیت بازگشت دارد که نشانه عدل الهی و مبنای مسئولیت‌پذیری انسان است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۴ سوره یونس).
۵		سرنوشت ناشی از انتخاب‌های انسان	وعید الهی به منافقان و کافران	وعید الهی به منافقان و کافران، ترسیم‌کننده سرنوشت نهایی آنان با تأکید بر حاکمیت مطلق اراده الهی است.

«لعنت خداوند» به معنای محرومیت ابدی از رحمت اوست (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۶۸ سوره توبه).			
«عذاب پایدار» نتیجه طبیعی انتخاب خود انسان در مسیر کفر و نفاق است، نه جبری از سوی خداوند (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۶۸ سوره توبه).	عذاب پایدار به عنوان نتیجه انتخاب خود	سرنوشت ناشی از انتخاب‌های انسان	۶

جدول ۱۵: تحلیل اسنادی راهکار تربیتی موعظه با توجه به تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

تحلیل اسنادی راهکار تربیتی موعظه با توجه به تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی	ردیف
قرآن کریم در داستان لقمان، پندهای حکیمانه‌ای را به فرزندش بیان می‌کند که شامل این موارد است: ذکر خدا و پدر و مادر، دوری از شرک و تکبر، برپاداشتن نماز، امر به معروف و نهی از منکر، صبر در مصائب، میانه‌روی در راه رفتن و ملایمت در سخن گفتن. ^۱ در تفسیر تسنیم ^۲ آمده است که پندهای لقمان به پسرش، در بردارنده جامع‌ترین اصول تربیت دینی است. علامه جوادی آملی با تقسیم این توصیه‌ها به سه حوزه «عبادی»، «اخلاقی» و «اجتماعی» تأکید می‌کنند که این آموزه‌ها الگویی کامل برای تربیت متوازن نسل جوان در تمام عصرهاست. ایشان میانه‌روی در رفتار و گفتار را نشانه بلوغ فکری و تربیت یافتگی می‌دانند.	۱
در قرآن کریم آمده است: "خداوند فرمان به عدل و احسان می‌دهد و (همچنین) بخشش به نزدیکان و از فحشاء و منکر و ظلم و ستم، نهی می‌کند." ^۳ در تفسیر تسنیم ^۴ آمده است که این آیه شریفه، چهارچوب جامعی برای ساماندهی یک جامعه تربیت‌یافته ترسیم می‌کند. علامه جوادی آملی با ترسیم سلسله‌مراتب ارزش‌ها، «عدل» را پایه نظم اجتماعی، «احسان» را اوج فضیلت اخلاقی، و «بخشش به خویشاوندان» را نخستین	۲

۱. سوره لقمان آیات ۱۲ تا ۱۹

۲. جلد ۱۴، صفحه ۱۷۳

۳. سوره نحل، آیه ۹۰

۴. جلد ۶، صفحه ۳۴۵

جلوه‌ی عملی احسان می‌دانند. ایشان نهی از سه گناه «فحشا»، «منکر» و «بغی» را مانعی اساسی در برابر انحطاط فرد و جامعه قلمداد می‌کنند.	
قرآن کریم موعظه و تشویق به کارهای نیک و بازداشتن از اعمال زشت داشته، درمان بیماری‌های قلبی مانند شک و تردید است و نشانه‌ای از رحمت الهی است که با تمسک به آن، مؤمنان مشمول رحمت ویژه خداوند می‌شوند.^۱ (حرعاملی، ۱۳۹۳) در تفسیر تسنیم^۲ آمده است که مواعظ قرآنی، درمانی برای بیماری‌های قلبی و تجلی رحمت الهی برای هدایت بشر است. علامه جوادی آملی تأکید می‌کند که این آیات با ترکیب «ترغیب و ترهیب»، همزمان به تصحیح بینش و تربیت منش انسان می‌پردازند. ایشان تمسک به این آموزه‌ها را زمینه‌ساز «رحمت خاصه» الهی می‌دانند که از طریق آن، مؤمن به مقام «عبودیت آگاهانه» دست می‌یابد.	۳

جدول ۱۶: شبکه مضامین راهکار تربیتی موعظه در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

شواهد و مستندات تفسیری	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر	ردیف
پندهای لقمان به پسرش، دربردارنده جامع‌ترین اصول تربیت دینی در سه حوزه عبادی، اخلاقی و اجتماعی است و الگوی کامل برای تربیت متوازن نسل جوان در تمام عصرها محسوب می‌شود (تفسیر تسنیم، ذیل آیات ۱۲-۱۹ سوره لقمان).	پندهای لقمان به‌عنوان الگوی تربیت متوازن	الگوی جامع تربیتی در مواعظ قرآنی	تربیت جامع‌تر	۱
میان‌روی در رفتار و گفتار که در پندهای لقمان آمده، نشانه بلوغ	میان‌روی به‌عنوان نشانه	الگوی جامع تربیتی در مواعظ قرآنی		۲

۱. سوره یونس، آیه ۵۷

۲. جلد ۸، صفحه ۱۹۱

فکری و تربیت‌یافتگی انسان است (تفسیر تسنیم، ذیل آیات ۱۲-۱۹ سوره لقمان).	بلوغ فکری			
فرمان خداوند به عدل، احسان و بخشش به نزدیکان، چهارچوبی جامع برای ساماندهی جامعه تربیت‌یافته ترسیم می‌کند. عدل پایه نظم اجتماعی، احسان اوج فضیلت اخلاقی، و بخشش به خویشاوندان نخستین جلوه عملی احسان است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۹۰ سوره نحل).	سلسله‌مراتب ارزش‌ها در فرمان الهی	چهارچوب‌های ارزشی در موعظه	۳	
نهی از فحشا، منکر و بغي (ظلم و ستم)، مانعی اساسی در برابر انحطاط فرد و جامعه است و سلامت اخلاقی را تضمین می‌کند (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۹۰ سوره نحل).	نهی از مفاسد به‌عنوان مانع انحطاط	چهارچوب‌های ارزشی در موعظه	۴	
مواعظ قرآنی، درمانی برای بیماری‌های قلبی مانند شک و تردید است و با ترکیب ترغیب و ترهیب، همزمان به تصحیح بینش و تربیت منش انسان می‌پردازد (تفسیر تسنیم، ذیل آیات مرتبط با موعظه)	درمان بیماری‌های قلبی با مواعظ قرآنی	کارکردهای تربیتی موعظه	۵	
مواعظ قرآنی نشانه‌ای از رحمت الهی است که با تمسک به آن، مؤمنان مشمول رحمت ویژه خداوند شده و به مقام عبودیت آگاهانه دست می‌یابند (تفسیر تسنیم، ذیل آیات مرتبط با موعظه)	موعظه به‌عنوان تجلی رحمت الهی	کارکردهای تربیتی موعظه	۶	

جدول ۱۷: تحلیل اسنادی راهکار تربیتی ارشاد، تذکر و امرونی با توجه به تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	تحلیل اسنادی راهکار تربیتی ارشاد، تذکر و امرونی با توجه به تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی
۱	ارشاد: در قرآن کریم آمده که در دین اجباری نیست و راه هدایت از گمراهی مشخص شده است. هرکس به طاغوت کفر ورزد و به خدا ایمان آورد، به محکم‌ترین رشته چنگ زده است. همچنین در تفسیر، "رشد" به معنای یافتن راه راست و "ضلالت" به معنای انحراف از مسیر هدف است.^۱ در تفسیر تسنیم^۲ آمده است که نفی اکراه در دین، به معنای نفی مسئولیت تربیتی نیست، بلکه تأکید بر نقش "بینش‌آفرینی" به جای "اجبار" است. علامه جوادی آملی "عروة الوثقی" (میان‌گاه استوار) در این آیه را همان ولایت الهی می‌داند که در پرتو ایمان به خدا و دوری از طاغوت محقق می‌شود. ایشان "رشد" را نتیجه انتخاب آگاهانه راه حق و "ضلالت" را محصول گزینش اختیاری باطل می‌شمرند.
۲	تذکر: در قرآن کریم می‌خوانیم: "پس ای پیامبر، تو تذکر بده که تنها وظیفه تو تذکر دادن است. به عبارت دیگر، پیامبر (ص)، به جز وظیفه موعظه و یادآوری، مسئولیتی ندارد و اجبار و اکراه مردم، از وظایف او نیست و پیامبر (ص) مسئول واکنش‌های مردم در برابر پند و اندرزهایش نیست."^۳ در تفسیر تسنیم^۴ آمده است که وظیفه پیامبر (ص) در "تذکر" محدود به ابلاغ

۱. سوره بقره، آیه ۲۵۶

۲. جلد ۵، صفحه ۴۲۳

۳. سوره غاشیه، آیه ۲۱

۴. جلد ۷، صفحه ۲۶۴

روشن حقایق است، نه تضمین پذیرش آن. علامه جوادی آملی با تفکیک "تبلیغ" از "تأثیر" تأکید می‌کنند که پیامبر (ص) مأمور به اتمام حجت است، نه اجبار قلوب. ایشان این اصل تربیتی را نشانه احترام به اراده و انتخابگری انسان می‌دانند که زمینه‌ساز مسئولیت‌پذیری اخروی اوست.	
امر: در قرآن کریم می‌خوانیم: "همانا خدا شما را امر می‌کند که امانت‌ها را به اهلش برگردانید و چون بین مردم داوری می‌کنید به عدل حکم برانید) امانات شامل امانت‌های مالی و معنوی مانند علوم و معارف حقه و ابلاغ رسالت می‌گردد، همچنین امانت جانشینی و خلیفگی خداوند و برپاداشتن نظام الهی در زمین خدا و حکم بر علیه همه مظاهر شرک و عبودیت غیر خدا، از قبیل نظام و قوام و شعارهای جاهلی و قومی و تعصبات وطنی و قبیله‌ای که خداوند هیچ یک از این‌ها را تأیید نمی‌کند."^۱ در تفسیر تسنیم آمده است که این فرمان الهی، سه سطح از مسئولیت‌های انسان را در بر می‌گیرد: امانت‌داری در امور فردی، عدالت در قضاوت اجتماعی، و اقامه نظام توحیدی در سطح جامعه. علامه جوادی آملی با تفسیر «امانت» به «ولایت الهیه» تأکید می‌کنند که بزرگ‌ترین امانت، حاکمیت دین خداست و ادای آن، مستلزم ردّ تمامی نظام‌های طاغوتی است. ایشان عدالت در حکومت را تجلی عبادت عملی خداوند می‌دانند.	۳
نهی: قرآن کریم دستور می‌دهد که آیات وحی شده تلاوت شود و نماز برپا گردد، زیرا	۴

۱. سوره نساء، آیه ۵۸

۲. جلد ۱۰، صفحه ۳۸۷

تلاوت قرآن و برپاداشتن نماز انسان را از فحشا و منکرات باز می‌دارد. این تأثیر به دلیل مواعظ، هشدارها و توجه قلبی است که این عبادات در فرد ایجاد می‌کنند، مشروط بر آن که با حضور قلب و توجه به معانی انجام شود...^۱ در تفسیر تسنیم آمده است که ارتباط دوسویه میان عبادات و ترک منکرات، از حکمت‌های تشریع احکام است. علامه جوادی آملی با استناد به آیه، تأکید می‌کند که نماز و تلاوت قرآن وقتی بازدارنده از فحشا و منکر می‌شوند که با «حضور قلب» و «تفقه در معانی» همراه باشند. ایشان این حالت را «عبودیت آگاهانه» می‌نامند که نورانیت آن، تاریکی‌های گناه را از دل می‌زداید.	
--	--

جدول ۱۸: شبکه مضامین راهکارهای تربیتی ارشاد، تذکر و امر و نهی در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	شواهد و مستندات تفسیری
۱	ارشاد، تذکر و امر و نهی به عنوان راهکارهای تربیت دینی؛ کرامت و انتخابگری انسان	ارشاد (بینش آفرینی)	نفی اجبار و تأکید بر بینش آفرینی	نفی اکراه در دین به معنای نفی مسئولیت تربیتی نیست، بلکه تأکید بر نقش بینش آفرینی به جای اجبار است. رشد نتیجه انتخاب آگاهانه راه حق و ضلالت محصول گزینش اختیاری باطل است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۲۵۶ سوره بقره).
۲	ارشاد (بینش آفرینی)؛ تربیت مبتنی بر...	ارشاد (بینش آفرینی)	ولایت الهی به عنوان محکم‌ترین رشته ایمان	«عروة الوثقی» (محکم‌ترین رشته) همان ولایت الهی است که در پرتو ایمان به خدا و دوری از طاعت محقق می‌شود (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۲۵۶ سوره بقره)

۱. سوره عنکبوت، آیه ۴۵

۲. جلد ۱۱، صفحه ۲۰۴

۳	تذکر (یادآوری)	تفکیک تبلیغ از تأثیر در فرآیند تربیت	وظیفه پیامبر (ص) در تذکر محدود به ابلاغ روشن حقایق است، نه تضمین پذیرش آن. این اصل نشانه احترام به اراده و انتخابگری انسان است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۲۱ سوره غاشیه).
۴	تذکر (یادآوری)	اتمام حجت به جای اجبار قلوب	پیامبر (ص) مأمور به اتمام حجت است، نه اجبار قلوب. این مسئله زمینه‌ساز مسئولیت‌پذیری اخروی انسان می‌شود (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۲۱ سوره غاشیه).
۵	امر (فرمان به نیکی‌ها)	سه سطح مسئولیت انسان در فرمان الهی	فرمان الهی سه سطح از مسئولیت‌ها را در برمی‌گیرد: امانت‌داری در امور فردی، عدالت در قضاوت اجتماعی، و اقامه نظام توحیدی در سطح جامعه (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۵۸ سوره نساء).
۶	امر (فرمان به نیکی‌ها)	امانت الهی به عنوان ولایت و حاکمیت دین	بزرگ‌ترین امانت، ولایت الهیه و حاکمیت دین خداست. ادای آن مستلزم ردّ تمامی نظام‌های طاغوتی است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۵۸ سوره نساء).
۷	نهی (بازداشتن از زشتی‌ها)	ارتباط دوسویه عبادات با ترک منکرات	نماز و تلاوت قرآن وقتی بازدارنده از فحشا و منکر می‌شوند که با حضور قلب و تفقه در معانی همراه باشند (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۴۵ سوره عنکبوت).
۸	نهی (بازداشتن از زشتی‌ها)	عبودیت آگاهانه به عنوان عامل بازدارندگی	عبودیت آگاهانه نورانی‌تری ایجاد می‌کند که تاریکی‌های گناه را از دل می‌زداید و انسان را از زشتی‌ها بازمی‌دارد (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۴۵ سوره عنکبوت).

براساس موارد عنوان شده در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی، مجموعه‌ای از راهکارهای تربیتی

را مبتنی بر دوگانه‌های انذار و تبشیر، وعده و وعید، موعظه، و ارشاد، تذکر، امر و نهی ارائه می‌دهد که هر یک با حفظ کرامت و اختیار انسان، مسیر رشد معنوی او را هموار می‌سازند. در راهکار انذار و تبشیر، عدالت و لطف الهی در قالب پاداش چندبرابر و کیفر عادلانه تجلی یافته و سنت الهی در هدایت بشر با احترام به اختیار انسان همراه است. راهکار وعده و وعید نیز بر پیوند ناگسستنی ایمان و عمل صالح تأکید دارد و نشان می‌دهد که تحقق وعده‌های الهی منوط به انتخاب آگاهانه انسان است. موعظه به‌عنوان راهکاری جامع، با الگویی متوازن از آموزه‌های عبادی، اخلاقی و اجتماعی، زمینه‌ساز درمان بیماری‌های قلبی و دستیابی به عبودیت آگاهانه می‌شود. در نهایت، راهکارهای ارشاد، تذکر، امر و نهی بر اصل بینش‌آفرینی به‌جای اجبار استوار بوده و ضمن تأکید بر سه سطح مسئولیت فردی، اجتماعی و توحیدی، نقش محوری عبادت آگاهانه را در بازدارندگی از زشتی‌ها نمایان می‌سازند. جمع‌بندی این راهکارها نشان می‌دهد که نظام تربیتی قرآن، ضمن احترام به کرامت و اختیار انسان، با بهره‌گیری همزمان از انگیزه‌بخشی، آگاهی‌بخشی و هدایت عملی، مسیر دستیابی به حیات طیبه را هموار می‌سازد.

درخصوص پیامدهای تربیت دینی اصیل در نظام آموزشی کنونی از منظر تحلیل اسنادی از تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی، ابتدا پژوهش‌های مرتبط بررسی شده و در ادامه تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی با رویکرد تحلیل اسنادی بررسی می‌شوند: از جمله این پیامدها عبارتند از:

۱. ارتقای سلامت روانی دانش‌آموزان

تربیت دینی اصیل با تقویت رابطه با خداوند، موجب کاهش معنادار اضطراب و افسردگی در میان دانش‌آموزان دوره متوسطه شده است. (تقوی و همکاران، ۱۴۰۰)

۲. تقویت مهارت‌های اجتماعی و اخلاقی

اجرای برنامه‌های تربیت دینی مبتنی بر مفاهیم قرآنی در مدارس، به کاهش پرخاشگری و افزایش روحیه گذشت و همکاری بین دانش‌آموزان منجر شده است. (رضوانی و موسوی، ۱۳۹۹)

۳. افزایش تاب‌آوری و مقابله با آسیب‌های اجتماعی

دانش‌آموزانی که در معرض برنامه‌های تربیت دینی اصیل قرار گرفته‌اند، در مواجهه با بحران‌هایی مانند قلدری سایبری و اعتیاد، مقاومت بیشتری از خود نشان داده‌اند. (محمدی، ۱۴۰۱)

در ادامه تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی در زمینه پیامدهای تربیت دینی با رویکرد تحلیل اسنادی بررسی می‌شود:

جدول ۱۹: بررسی تحلیل اسنادی پیامدهای تربیت دینی با استفاده از تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

ردیف	تحلیل اسنادی پیامدهای تربیت دینی با استفاده از تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی
۱	پیامد خدا محوری برای انسان، رشد تربیتی اوست: در قرآن کریم می‌خوانیم: "و هرگاه بندگانم از تو درباره من پرسند (بگو): همانا من نزدیکم؛ دعای نیایشگر را آنگاه که مرا می‌خواند پاسخ می‌گویم. پس باید دعوت مرا بپذیرند و به من ایمان آورند، باشد که به رشد رسند." ^۱ در تفسیر تسنیم ^۲ آمده است که این آیه رابطه‌ای مستقیم میان ایمان به خدا و «رشد» تربیتی انسان برقرار می‌کند. علامه جوادی آملی با تأکید بر قرب الهی به عنوان بستر اجابت دعا، تصریح می‌کنند که پذیرش دعوت خداوند و ایمان به او، شرط لازم برای شکوفایی استعدادهای فطری و رسیدن به کمال نهایی است. ایشان «رشد» را ثمره طبیعی زندگی در پرتو عنایت و هدایت پروردگار می‌دانند.
۲	پیامد اتخاذ راه غیر خدا در زندگی، گمراهی است: در قرآن کریم می‌خوانیم: "آن‌هایی را که غیر از خدا می‌خوانید (و پرستش می‌کنید) بندگانم همچون خود شما هستند، آن‌ها را بخوانید و اگر راست می‌گوئید باید به شما پاسخ دهند (و تقاضایان را بر آورند)." ^۳

۱. سوره بقره، آیه ۱۸۶

۲. جلد ۱۳، صفحه ۳۲۱

۳. سوره اعراف، آیه ۱۹۴

در تفسیر تسنیم^۱ آمده است که این آیه با منطقی استدلالی، بی‌بنیانی پرستش غیر خدا را آشکار می‌سازد. علامه جوادی آملی تأکید می‌کنند که معبودهای غیر حقیقی، خود محتاج و عاجزند و توان پاسخگویی به دعاها را ندارند. ایشان این مطلب را نشانه روشنی از «ضالالت» می‌دانند؛ چرا که انتخاب راه غیر خدا، انسان را از مسیر کمال حقیقی منحرف می‌سازد و به سرگردانی می‌کشاند.	
پیامد شرک به خدا، ظالم شدن است: خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: "و (به یاد آر) هنگامی را که لقمان به پسرش درحالی که او را پند می‌داد گفت: ای پسر، برای خدا شریک و هم‌تا قرار مده، زیرا شرک ظلمی بس بزرگ است."^۲ در تفسیر تسنیم^۳ آمده است که این پند لقمان، ریشه‌ی همه‌ی ستم‌ها را شرک می‌داند. علامه جوادی آملی با بیان اینکه «ظلم» به معنای قراردادن چیزی در غیر جایگاه شایسته‌ی آن است، شرک را بزرگ‌ترین ستم می‌دانند؛ چرا که انسان، موجودی محدود را در جایگاه خدای بی‌نهایت می‌نشانند. ایشان تأکید می‌کنند که این ظلم، تنها به پرستش بت‌ها محدود نمی‌شود، بلکه هرگونه وابستگی قلبی به غیر خدا را دربرمی‌گیرد.	۳

جدول ۲۰: شبکه مضامین پیامدهای تربیت دینی در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی

شواهد و مستندات تفسیری	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر	ردیف
میان ایمان به خدا و «رشد» تربیتی انسان رابطه مستقیم وجود دارد. رشد ثمره طبیعی زندگی در پرتو عنایت و هدایت پروردگار و نتیجه شکوفایی استعدادهای فطری است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۸۶ سوره بقره)	رشد تربیتی به‌عنوان ثمره ایمان	پیامدهای مثبت خدامحوری	پیامدهای تربیتی جهت‌گیری دینی	۱

۱. جلد ۱۵، صفحه ۱۷۶

۲. سوره لقمان، آیه ۱۳

۳. جلد ۱۴، صفحه ۱۸۲

۲	پیامدهای مثبت خدا محوری	قرب الهی به عنوان بستر اجابت دعا	خداوند به بندگانش نزدیک است و این قرب الهی، بستر اجابت دعا و زمینه ساز رشد و کمال انسان است (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۸۶ سوره بقره).
۳	پیامدهای منفی شرک و بت پرستی	گمراهی به عنوان پیامد انتخاب راه غیر خدا	معبودهای غیر حقیقی، خود محتاج و عاجزند و توان پاسخگویی به دعاها را ندارند. انتخاب راه غیر خدا، انسان را از مسیر کمال حقیقی منحرف ساخته و به گمراهی و سرگردانی می کشاند (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۹۴ سوره اعراف).
۴	پیامدهای منفی شرک و بت پرستی	ظلم به عنوان پیامد شرک به خدا	شرک به معنای قراردادن چیزی در غیر جایگاه شایسته آن است. شرک بزرگترین ستم است، زیرا انسان موجودی محدود را در جایگاه خدای بی نهایت می نشاند. این ظلم، هرگونه وابستگی قلبی به غیر خدا را در بر می گیرد (تفسیر تسنیم، ذیل آیه ۱۳ سوره لقمان).

بررسی پیامدهای تربیت دینی در تفسیر تسنیم نشان می دهد که جهت گیری توحیدی در مقابل شرک آلودگی، دو دسته پیامد کاملاً متمایز به دنبال دارد. خدا محوری با پیامد مثبت «رشد تربیتی» همراه است که ثمره طبیعی ایمان و شکوفایی استعدادهای فطری در پرتو قرب الهی می باشد. در مقابل، انتخاب راه غیر خدا به «گمراهی» و سرگردانی می انجامد و شرک به عنوان بزرگترین «ظلم» شناخته می شود؛ زیرا انسان موجودی محدود را در جایگاه خدای بی نهایت می نشاند. این یافته ها بر نقش محوری توحید در جهت دهی به مسیر کمال و سعادت انسان تأکید دارد. در ادامه بررسی

خواهیم نمود که چگونه می‌توان با تکیه بر تفسیر پویای متون دینی، الگویی سه‌بعدی (رابطه با خدا، خود و دیگران) را برای تربیت پیشگیرانه در مدارس طراحی کرد:

با توجه به موارد اشاره شده می‌توان الگوی زیر را برای تربیت دینی در مدارس پیشنهاد داد:

جدول ۲۱: الگوی تربیت دینی پیشنهادی برای مدارس

ردیف	بعد تربیتی	مبانی قرآنی در تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی	راهکارهای اجرایی در مدرسه	مصادیق و نمونه عملی راهکارهای اجرایی
۱	رابطه با خدا	آرامش پایدار و حقیقی تنها از مسیر یاد خدا به دست می‌آید. ^۱	برنامه "انسان و باورها" - مراسم معنوی متنوع - آموزش عملی مناسک عبادی	برنامه جامع انس با معبود - محتوای جلسات: ۱۲ جلسه ۹۰ دقیقه‌ای در طول سال تحصیلی با موضوعات: شناخت صفات الهی، دعا و نیایش، توبه و بازگشت، توکل در مشکلات. - مجری: مشاور مدرسه با همکاری معلم دینی. - مراسم معنوی: برگزاری نماز جماعت با حضور فعال دانش‌آموزان در نقش امامت، اقامه نماز، و سخنرانی (هفته‌ای ۲ جلسه). - اردوهای معنوی: بازدید از اماکن مذهبی (هر ترم یک بار) با برنامه‌های مشارکتی.

۲	رابطه با خود	آیه بر ارزش ذاتی انسان فارغ از هرگونه شرط خارجی تأکید می‌ورزد ^۱ .	- کارگاه‌های خودشناسی - آموزش مهارت مدیریت هیجانات - تقویت عزت نفس دینی	کارگاه‌های «کرامت نفس و خودشناسی»: تعداد جلسات: ۱۰ جلسه ۲ ساعته در طول سال. - محتوای جلسات: شناخت استعدادهای فطری (۳ جلسه)، مدیریت خشم و هیجانات بر اساس الگوی دینی (۳ جلسه)، عزت نفس و پرهیز از خودتحقیری (۲ جلسه)، تصمیم‌گیری مبتنی بر کرامت (۲ جلسه). - مجری: مشاور مدرسه با همکاری روانشناس تربیتی. - ارزشیابی: پرسشنامه عزت نفس قبل و بعد از دوره. - بودجه: تخصیص ۳ درصد از بودجه فرهنگی.
۳	رابطه با دیگران	آیه مسئولیت‌های متقابل و حقوق برادری را در جامعه ایمانی تثبیت می‌کند ^۲ .	- آموزش پروژه‌های گروهی گروهی همدلانه مهارت‌های ارتباطی - کانون‌های نیکوکاری دانش آموز	برنامه «همدلی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی»: - پروژه‌های گروهی همدلانه: اجرای ۴ پروژه گروهی در طول سال با موضوعات: کمک به همکلاسی‌های نیازمند، دیدار از سالمندان، پاکسازی محیط زیست، ترویج فرهنگ مطالعه. - کانون نیکوکاری دانش‌آموزی: تشکیل کانون با ۱۵ عضو فعال و برگزاری جلسات ماهانه برای برنامه‌ریزی فعالیت‌های خیریه.

۱. سوره تین، آیه ۴.

۲. سوره حجرات، آیه ۱۰.

				-آموزش مهارت‌های ارتباطی: ۶ کارگاه ۲ ساعته با موضوعات: گفتگوی مؤثر، همدلی، حل تعارض، پرهیز از قضاوت. -مجری: معاون پرورشی با همکاری دانش‌آموزان منتخب. -بودجه: تخصیص ۷ درصد از بودجه فرهنگی مدرسه.
۴	نوآوری الگو			برنامه خلیفه خدا در زمین شامل: پروژه‌های محیط‌زیستی: -کاشت نهال در مدرسه (سالانه ۵۰ نهال)، تفکیک زباله از مبدأ، پویش کاهش مصرف پلاستیک. - اردوهای طبیعت‌گردی: ۲ اردوی سالانه با برنامه‌های آموزش مسئولیت‌پذیری در قبال طبیعت.

این الگو تربیت دینی اصیل را بر پایه تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی، در قالب الگویی سه‌بعدی برای نظام آموزشی ارائه می‌دهد که بر پایه تقویت رابطه انسان با خدا، خود و دیگران استوار است. این الگو با تبدیل رویکرد واکنشی به پیشگیرانه، به مقابله اساسی با چالش‌های عاطفی، رفتاری و اجتماعی می‌پردازد. با تلفیق مفاهیمی چون تزکیه و تأدیب در برنامه‌های درسی و فرهنگی، می‌توان دانش‌آموزانی متعادل، مقاوم و اجتماعی پرورش داد. تحقق این هدف مستلزم هماهنگی بین عوامل اولیه (خانواده) و ثانویه (مدرسه و جامعه) است. در نهایت، این الگو زمینه‌ساز پرورش نسلی خواهد شد که هم از کفایت علمی برخوردار است و هم از سلامت روان و مهارت‌های اخلاقی بهره می‌برد.

یافته‌ها

مشکلات دانش‌آموزان در سه حوزه رفتاری (پرخاشگری کلامی و فیزیکی: صفاری‌نیا، ۱۳۹۸؛ قانون‌شکنی: زارعیان،

۱۴۰۰؛ بیش‌فعالی: رنجبر و اسلامی، ۱۳۹۸)، عاطفی (اضطراب امتحان: کریمی، ۱۴۰۰؛ افسردگی: رحمانی و همکاران، ۱۴۰۱؛ عزت‌نفس پایین: زارعی، ۱۴۰۱) و اجتماعی (قلدری: لانوتی و نانسل، ۲۰۰۹؛ تبعیض: بانکس، ۲۰۱۹؛ استرس تحصیلی: آرو، ۲۰۱۷) قابل طبقه‌بندی است. قرآن کریم راهکارهایی مانند «آگاه باش! تنها با یاد خدا دل‌ها آرامش می‌یابد» (رعد/۲۸) برای اضطراب، «خشم خود را فرو می‌برند» (آل‌عمران/۱۳۴) برای کنترل خشم و «از شکیبایی و نماز یاری بجوید» (بقره/۱۵۳) برای صبر ارائه می‌دهد. نهج‌البلاغه نیز بر «هر که نفسش نزد او گرمی باشد، خواهش‌هایش نزد او خوار شود» (حکمت ۴۴۹) برای عزت‌نفس، «آغاز خشم، جنون و پایش پشیمانی است» (حکمت ۲۵۵) برای مدیریت هیجانات و «دلت را برای مردم مهربان کن» (نامه ۳۱) برای روابط اجتماعی تأکید دارد. تحلیل اسنادی پنج مضمون اصلی را آشکار ساخت: شناخت فطرت (سجادیه، ۱۳۹۰، ص. ۵۴)، نقش الگویی مربی (سیف، ۱۳۹۸، ص. ۲۱۵)، تعقل‌گرایی (قربانی، ۱۳۹۹، ص. ۹۱)، محبت (برک، ۲۰۱۸، ترجمه سید محمدی، ۱۳۹۹، ص. ۴۲۳) و ایجاد محیط حمایتگر (برک، ۲۰۱۸، ترجمه سید محمدی، ۱۳۹۹، ص. ۳۱). اعتبار یافته‌ها با معیارهای باورپذیری، انتقال‌پذیری و تأییدپذیری تأمین شد (لینکلن و گوبا، ۱۹۸۵؛ کرسول و پوت، ۲۰۱۷).

نتیجه‌گیری

الگوی جامع تربیتی مبتنی بر تفسیر تسنیم علامه جوادی آملی با محوریت سه‌گانه روابط با خدا، خود و دیگران می‌تواند تا حد زیادی مشکلات رفتاری را کاهش دهد (محمدی، ۱۴۰۱). آموزش مهارت‌هایی مانند کظم غیظ و صبر موجب افزایش تاب‌آوری دانش‌آموزان می‌شود (رضوانی و همکاران، ۱۳۹۹). ترویج عفو و گذشت می‌تواند به بهبود فضای عاطفی کلاس کمک می‌کند (تقوی، ۱۴۰۰). آموزش معیارهای دوستیابی بر اساس متون دینی، نقش پیشگیرانه در برابر آسیب‌های اجتماعی دارد (حسینی، ۱۴۰۲). جایگزینی روش‌های تنبیهی با تربیت پیشگیرانه، زمینه‌ساز پرورش دانش‌آموزانی متعادل است (موسوی، ۱۳۹۹). اجرای این الگو موجب ارتقای عملکرد تحصیلی می‌شود (نجفی، ۱۴۰۱). راهکارهای عملی شامل مدیریت هیجانات با کظم غیظ (آل‌عمران/۱۳۴) و تفکر پیش از عمل (حکمت

۳۶۷)، مقابله با مشکلات با صبر (بقره/۱۵۳) و امید (حکمت/۴۵۴)، ارتقای مهارت‌های اجتماعی با عفو (نور/۲۲) و مهربانی (نامه/۳۱)، و پیشگیری از انحراف با انتخاب دوستان شایسته (حکمت/۳۱۴) است. تلفیق این الگو در برنامه‌های درسی، نظام آموزشی را از رویکرد واکنشی به سمت «تربیت پیشگیرانه» سوق می‌دهد (اسماعیلی، ۱۴۰۰) تا دانش‌آموزانی مقاوم، اجتماعی و متعادل با کفایت علمی، سلامت روان و مهارت‌های اخلاقی پرورش یابند.

منابع

قرآن کریم.

احمدپور، محمد، رضایی، علی و کریمی، فاطمه. (۱۴۰۱). روش‌های تربیت دینی در قرآن کریم، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، ۲۸(۳)، ص ۴۵-۶۸.

احمدپور، مرضیه؛ احمدپور، طاهره و امامی، صدیقه. (۱۴۰۱). راهکارهای تربیت دینی از منظر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، معارف علوم اسلامی و علوم انسانی، ۱۱(۴)، ۳۲۵-۳۴۱.

اعرافی، علیرضا و حسین‌پناه، محمد. (۱۳۹۳). نقش نخبگان دینی در تربیت دینی با تأکید بر سه ساحت شناختی، گرایشی و رفتاری، فصلنامه تربیت اسلامی، ۹(۱۹)، ص ۸۷-۱۱۲.

اسماعیلی، محمد. (۱۴۰۰). مبانی فطری تربیت دینی در قرآن کریم، فصلنامه پژوهش‌های تربیت اسلامی، ۱۵(۲)، ۴۵-۶۲.

اسلامی دوست، طاهره و اسلامی دوست، فرزانه. (۱۴۰۳). بررسی مشکلات رفتاری دانش‌آموزان در مدارس ابتدایی و ارائه راهکارهای مقابله با آن. ارائه‌شده در چهارمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های مدیریت، تعلیم و تربیت در آموزش و پرورش.

اسلامی دوست، سمانه و اسلامی دوست، زهرا. (۱۴۰۳). تأثیر بازی‌های رایانه‌ای و فضای مجازی بر گرایش دانش‌آموزان به مطالعه کتب درسی و دینی، فصلنامه پژوهش‌های تربیتی، ۱۲(۲)، ص ۷۸-۹۵.

باقری، خسرو. (۱۳۹۹)، درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت، نشر علم.

بخاری، محمدبن‌اسماعیل. (۱۳۹۱). ترجمه: نوراحراری، عبدالعلی. ناشر: شیخ الاسلام احمد جام (مکتبه البشری).

برک، ل. (۱۳۹۹)، روانشناسی رشد (از لقاح تا کودکی)، (ی. سید محمدی، مترجم). تهران: نشر روان.

- پوراحمد، علی. (۱۴۰۰). بررسی منابع استرس در محیط‌های آموزشی، مجله مطالعات تربیتی و روانشناسی، ۲۲(۱)، ۱۴۵-۱۶۰.
- پورعابدی، احمد. (۱۴۰۰). قلدری سایبری در میان دانش‌آموزان: یک مطالعه کیفی، فصلنامه مشاوره مدرسه، ۹(۱)، ۶۷-۸۲.
- تقوی، سید محمد؛ امینی، مریم و کریمی، علی. (۱۴۰۰). تأثیر تربیت دینی بر سلامت روان دانش‌آموزان، فصلنامه روانشناسی مدرسه، ۱۰(۳)، ۴۵-۶۲.
- جعفری، صدیقه. (۱۴۰۱). بررسی رابطه کم‌رویی با پیشرفت تحصیلی در دانش‌آموزان دوره ابتدایی پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی.
- جعفری، علی. (۱۳۹۸). بررسی شیوع افسردگی در دانش‌آموزان دوره متوسطه تهران، مجله روانشناسی مدرسه، ۷(۳)، ۴۵-۶۰.
- حراغملی، محمدبن‌حسن. (۱۳۹۳)، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، (عبدالرحیم ربانی شیرازی، ویراستار). ناشر: کتابچی.
- حسینی علایی، فاطمه؛ فتحی اکبرآبادی، جواد و جلالی شوره‌دلی. (۱۴۰۰). واکاوی معنای واژه «تربیت» و ردّ نظرات مخالف آن، فصلنامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ۱۳(۲)، ۴۳-۵۶.
- حسینی، سعید. (۱۳۹۸). بررسی تأثیر عوامل اجتماعی بر تربیت دینی نوجوانان، پژوهشنامه تربیت اسلامی، ۱۲(۴)، ۲۵-۴۳.
- حمیدی‌زاده، سعید و جنید، احسان. (۱۴۰۳). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه از نظر بازتاب هویت دینی، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ۲۳(۱)، ص ۹۱-۱۱۸.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۶۸)، صحیفه نور، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

- رامشت، شهرام و صداقت زاده، میثم. (۱۴۰۲). واکاوی معنای تربیت بر اساس خوانش شهید مطهری از نظریه فطرت، تربیت اسلامی، ۱۸(۴۶)، ۱۰۳-۱۲۴.
- رحمانی، سمیه؛ باقری، محمد و اسلامی، مریم. (۱۴۰۱). رابطه بین افسردگی و عملکرد تحصیلی در نوجوانان، فصلنامه روانشناسی تربیتی، ۱۵(۲)، ۷۸-۹۲.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۹۹). روش‌های تحقیق در تفسیر موضوعی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- رضوانی، علی و موسوی، سید مهدی. (۱۳۹۹). نقش تربیت دینی در توسعه مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان، مجله پژوهش‌های تربیت اسلامی، ۱۵(۲)، ۷۸-۹۵.
- رضوانی، علی؛ موسوی، سیدمهدی و کریمی، فاطمه. (۱۳۹۹). نقش خانواده در تربیت دینی از دیدگاه نهج‌البلاغه، دو فصلنامه علمی پژوهشی تربیت اسلامی، ۱۰(۱)، ۷۸-۹۵.
- رفیعی، حسین؛ صادقی، محمدرضا و نوری، عابدین. (۱۴۰۴). الگوی تلفیقی پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی با رویکرد روان‌شناختی و دینی، مجله روان‌شناسی و دین، ۱۷(۲)، ص ۲۹-۵۶.
- رنجبر، مصطفی و اسلامی، مریم. (۱۳۹۸). شیوع اختلال نقص توجه-بیش‌فعالی در دانش‌آموزان دبستانی تهران، مجله روانشناسی مدرسه، ۸(۲)، ۴۵-۶۰.
- ریو، ج. (۱۴۰۰)، انگیزش و هیجان، (ی. سید محمدی، مترجم). تهران: نشر ویرایش.
- زارعی، محسن. (۱۴۰۱). عزت نفس و پیشرفت تحصیلی: نقش میانجی انگیزش پیشرفت، مجله مطالعات آموزش و یادگیری، ۱۴(۱)، ۱۱۲-۱۲۵.
- زارعیان، علی. (۱۴۰۰). مطالعه مقابله‌ای در نوجوانان: نقش سبک‌های فرزندپروری، فصلنامه روانشناسی تحولی، ۱۷(۳)، ۷۸-۹۲.
- سجادی، نرگس. (۱۳۹۰)، نظریه‌های رشد اخلاقی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

سلطانی، فرید. (۱۳۹۹). استرس روابط بین فردی در محیط‌های آموزشی، فصلنامه مشاوره مدرسه، ۸(۴)، ۳۳-۴۸.

سیف، علی اکبر. (۱۳۹۸)، روانشناسی پرورشی نوین، تهران: نشر دوران.

شرفی، محمدرضا. (۱۳۹۵)، آموزش و پرورش اسلامی: مبانی، اصول و روش‌ها، سمت.

شریف الرضی، سیدمحمدابن حسین. (۱۳۹۱)، نهج‌البلاغه، (محمد دشتی، مترجم). قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمومنین (ع).

شمشیری، بابک و بهرامی، محمد. (۱۴۰۰). تحلیل اسنادی و تفسیر متون دینی، پژوهش‌های فلسفی، ۱۲(۳)، ۴۵-۶۲.

شعاری نژاد، علی اکبر. (۱۳۹۵)، روانشناسی رشد، تهران: انتشارات اطلاعات.

شیری بوراشان، روح‌انگیز؛ حسینی منفرد، سیده مریم و پوره‌اشم، منیره. (۱۴۰۲). تعلیم و تربیت از منظر اندیشمندان، کنفرانس ملی مدیریت، روان‌شناسی و علوم رفتاری، ۴(۴)، ۱۹۱-۲۰۸.

صفاری، مجید. (۱۳۹۹). مدیریت خشم در نوجوانان: اثربخشی آموزش مهارت‌های هیجانی، مجله روانشناسی تحولی، ۱۶(۳)، ۶۷-۸۲.

صفاری نیا، مجید. (۱۳۹۸). بررسی عوامل مؤثر بر پرخاشگری در مدارس متوسطه، مجله علوم تربیتی، ۲۵(۱)، ۱۱۲-۱۲۵.

طبرسی، علی ابن حسین. (۱۳۹۲)، مشکاه الانوار فی غرر الاخبار، (عبدالله محمدی و مهدی هوشمند، مترجمان). ناشر: دار الثقلین.

عباس‌زاده، محمد. (۱۳۹۸). روش‌شناسی تحقیق کیفی با تأکید بر تحلیل اسنادی، فصلنامه علوم اجتماعی، ۲۶(۸۴)، ص ۷۱-۹۸.

- عباسی زابلی، یاسین. (۱۴۰۰). تربیت دینی دانش آموزان. ارائه شده در: همایش پژوهش های مدیریت و علوم انسانی در ایران.
- عسگری، زهرا و دوستانی، علیرضا. (۱۳۹۷). نقدی بر کفایت معنایی واژه «تربیت» و ارائه بدیل هایی برای آن، اسلام و پژوهش های تربیتی، ۱۹(۱۰)، ۷۳-۸۴.
- عسگری، محمود و دوستانی، زهرا. (۱۳۹۷). مفهوم شناسی تزکیه و تأدیب در قرآن و حدیث، فصلنامه مطالعات قرآن و حدیث، ۱۱(۲)، ص ۱۴۵-۱۶۸.
- علی پور، مهدی و محمودی، رضا. (۱۴۰۳). تبیین ماهیت و ویژگی های عناصر برنامه درسی تربیت دینی براساس آموزه های سوره یوسف (با تکیه بر تفسیر تسنیم)، دوفصلنامه مطالعات برنامه درسی در آموزش عالی، ۱۵(۲۸)، ص ۱۵۳-۱۸۲.
- فاضلی، نعمت الله و حکیم زاده، رضا. (۱۴۰۱). کاربست تحلیل اسنادی در پژوهش های دینی، پژوهش های تربیت اسلامی، ۱۴(۲)، ص ۱۰۵-۱۲۸.
- فرمehنی فراهانی، محسن. (۱۳۹۰). تربیت در نهج البلاغه، نشر آبیژ.
- فلیک، اووه. (۲۰۱۸). درآمدی بر پژوهش کیفی، (هادی جلیلی، مترجم). تهران: نشر نی.
- قاسم پور راوندی، محسن. (۱۳۹۰). جایگاه عقل در تربیت دینی از دیدگاه علامه طباطبایی، پژوهش دینی، ۲۲(۲)، ۶۵-۹۰.
- قاسم پور راوندی، رضا. (۱۳۹۰). جایگاه عقل و خردورزی در تربیت دینی، فصلنامه معرفت، ۲۰(۱۶۹)، ص ۷۲-۵۵.
- قربانی، زهرا. (۱۳۹۹). فلسفه برای کودکان و نوجوانان، تهران: انتشارات آگاه.
- کریمی، یوسف. (۱۴۰۰). اضطراب امتحان و راهبردهای مقابله ای در دانش آموزان، فصلنامه پژوهش در یادگیری آموزشگاهی، ۹(۱)، ۵۵-۷۰.

- کاویانی، حسن. (۱۳۹۷). عوامل مؤثر بر بی‌انگیزگی تحصیلی در دانش‌آموزان دوره متوسطه، مجله پژوهش در نظام‌های آموزشی، ۱۲(۲)، ۸۹-۱۰۴.
- کرسول، جان و پوت، چریل. (۲۰۱۷). پژوهش کیفی: راهنمای طراحی و اجرا، (حسن دانایی‌فرد و حسین کاظمی، مترجمان). تهران: انتشارات صفار.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۹۳). اصول کافی، (حسین استادولی، مترجم). ناشر: دار الثقلمین.
- لینکلن، ایوونا و گوبا، آگون. (۱۹۸۵). پژوهش طبیعی گرایانه، نیویورک: سیج.
- محمدپور، احمد. (۱۳۹۷). روش در روش: درباره ساخت معرفت در علوم انسانی، تهران: جامعه‌شناسان.
- محمدی، جهانگیر. (۱۴۰۱). تربیت دینی و تاب‌آوری دانش‌آموزان در برابر آسیب‌های اجتماعی، پژوهشنامه تعلیم و تربیت، ۱۸(۱)، ۱۱۲.
- محمدی، جهانگیر. (۱۴۰۱). طراحی الگوی تربیت دینی مبتنی بر روش‌های قرآنی، مجله روانشناسی تربیتی، ۱۸(۳)، ۱۱۲-۱۳۰.
- محمدی، ناهید؛ باقری، محمد و سلطانی، علی. (۱۳۹۹). رابطه اضطراب و افسردگی با عملکرد تحصیلی در نوجوانان، مجله مطالعات آموزش و یادگیری، ۱۲(۴)، ۳۳-۴۸.
- مرعشی، سیدعلی. (۱۳۹۹). اعتبارسنجی در پژوهش‌های کیفی با تأکید بر مطالعات دینی، فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی، ۲۶(۱۰۴)، ص ۹۵-۱۲۰.
- مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی. (۱۳۹۲)، بحارالانوار، (محمدباقر بهبودی، ویراستار). تهران: نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور، موسسه انتشارات کتاب نشر.
- مکارم‌شیرازی، ناصر و بابایی، احمد علی. (۱۳۹۱)، برگزیده تفسیر نمونه، (دوره ۵ جلدی، جلد دوم). ناشر: دارالکتب الاسلامیه.

ملکی، حسن؛ شاملی، عباسعلی و شکراللهی، مهدی. (۱۳۹۰). تربیت عبادی کودکان، اسلام و پژوهش های تربیتی، ۵(۳)، ۱۰۵-۱۳۲.

مهرمحمدی، محمود و همکاران. (۱۴۰۰)، برنامه ریزی درسی: نظرها، رویکردها و چشماندازها، تهران: سمت.

مهدوی، فاطمه. (۱۳۹۸). کمال گرایی و سلامت روان در دانش آموزان تیزهوش، مجله روانشناسی و روانپزشکی کودک و نوجوان، ۵(۲)، ۹۹-۱۱۴.

نوروزی، داریوش. (۱۳۹۹)، طرد شدن از گروه همسالان و پیامدهای آن در مدارس، تهران: انتشارات رشد.
نوری، زهرا. (۱۴۰۰). آموزش مهارت های هیجانی و تأثیر آن بر سازگاری تحصیلی، مجله علوم تربیتی، ۲۷(۲)، ۸۹-۱۰۴.

نیک نژاد، مصطفی؛ سعادت طلب، احسان و کریمی، فاطمه. (۱۴۰۰). تحلیل اسنادی و جایگاه آن در پژوهش های علوم انسانی، روش شناسی علوم انسانی، ۲۷(۱۰۸)، ص ۱۹-۴۲.
واعظی، احمد. (۱۳۹۳)، درآمدی بر تحلیل اسنادی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

Allen, K. A., et al. (2018). Educational and Developmental Psychologist.

Banks, J. A., & Banks, C. A. M. (2019). Multicultural Education: Issues and Perspectives. Wiley.

Johnston, L. D., et al. (2022). Monitoring the Future: National Survey Results on Drug Use. NIH.

Merikangas, K. R., et al. (2010). Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry.

Salmela-Aro, K. (2017). European Journal of Developmental Psychology.

Wang, J., Iannotti, R. J., & Nansel, T. R. (2009). Journal of Adolescent Health.